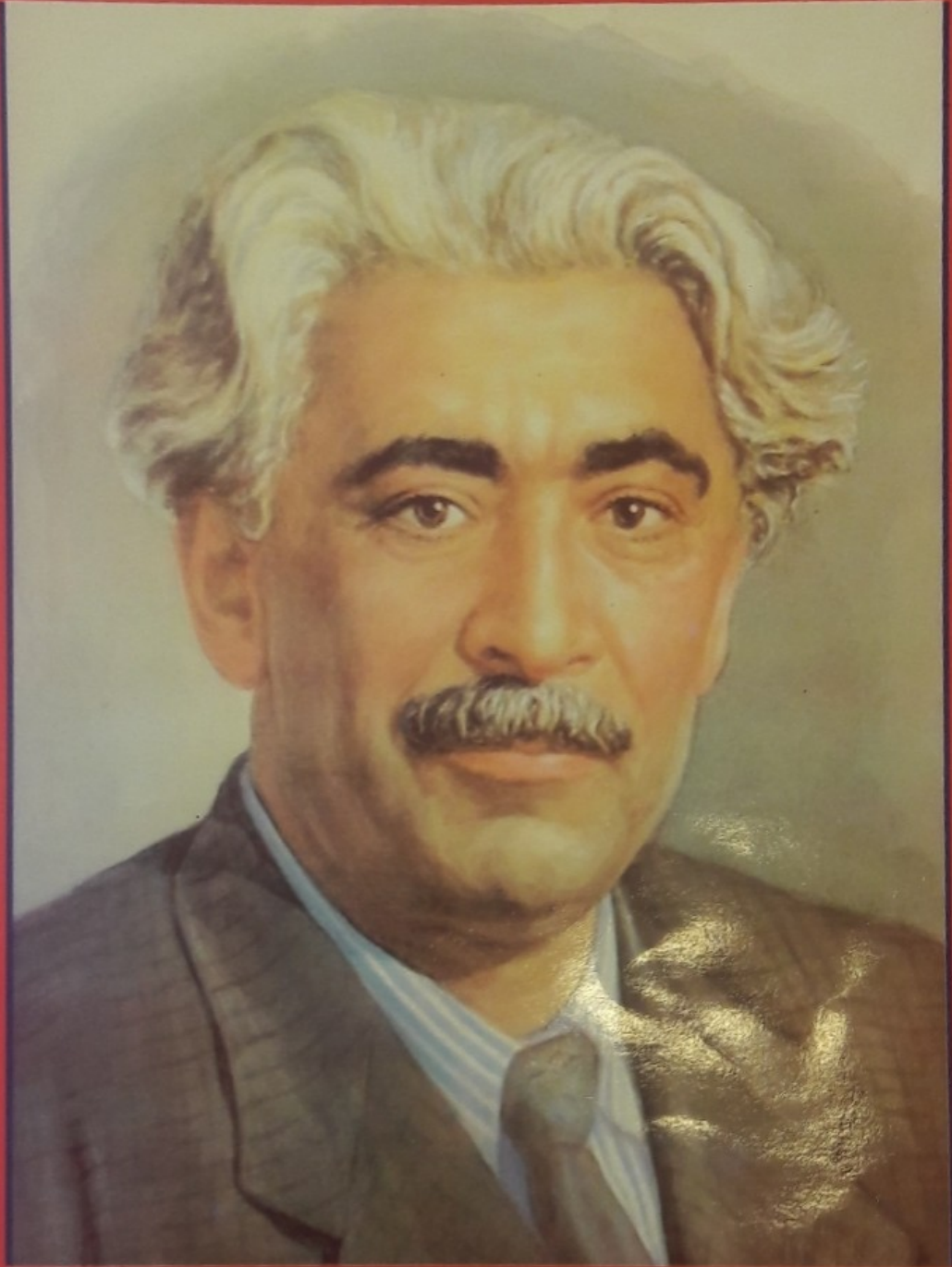

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKY 2010

№ 1

«AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ»
ELMI-METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 1 (223). Yanvar - Mart 2010-cu il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

MÜNDƏRİCAT

SƏRƏNCAMLAR

Üzeyir Hacıbəylinin 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 2

Rəsul Rzanın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 2

XRONİKA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyində 3

"AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ" - 85

N.Nəcəfov - Uzun ömürlü pedaqoji jurnalımız 6

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİLÇİLİK

T.Hacıyev - Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri haqqında 9

T.Novruzov - Səməd Vurğunun satira yaradıcılığı 15

Q.Umudov - Folklorşünaslığımızın formalaşmasındakı çətinliklər 20

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:

TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

S.Hüseynoğlu - Dramatik əsərlərin məzmununun

öyrənilməsində yeni texnologiyaların tətbiqi 24

A.Məmmədov - X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I məqalə 31

E.Cəfərova - Lirik əsərlərin tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadə 43

T.Mehdiyeva - Leksika bəhsinin tədrisinə dair 46

A.Bahiyev - Milli və dünya ədəbiyyatı nümunələrinin əlaqəli tədrisi 47

G.Abdullayeva - Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim
metodlarından istifadə 50

S.Mirzəyeva - Tədris materialının möhkəmləndirilməsi prosesində
interaktiv təlim metodlarından istifadə 54

S.Aslanova - Baş üzvlərdən birinin iştirak etdiyi sadə cümlələrin tədrisi 57

BEYNƏLXALQ PRAKTİKA: DİLİN TƏDQIQI

G.Əliyeva - Sözü mənə strukturunda semantik və pragmatik
komponentlərin nisbəti 61

POLEMİKA

S.Allahverdiyeva - Humanitar fənlərin tədrisində yeni texnologiyaların
tətbiqinin zəruriliyi 64 ✓

G.Məmmədtağıyeva - XXI əsr, növbəti minillik: yeni nəsil yetişir, biz onu
qarşılamağa hazırıqmı? 67

ELM VƏ TƏHSİL XADİMLƏRİ

Y.Kərimov, Ə.Abbasov - Bir ömrün naxışları 69

ƏDƏBİ MÜHİT

O.Abbasov - Poeziya 76

XƏBƏR - SERVİS

Ədəbi aləmdə 77

Xarici ölkələrdə 78

Yeni nəşrlər 79

* * *

Xəbərləri hazırladı Lalə Əhmədova.

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN 125 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2010-cu ilin sentyabr ayında dahi bəstəkar, müasir Azərbaycan musiqi sənətinin banisi, görkəmli musiqişünas alim, publisist, dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim Üzeyir Hacıbəylinin anadan olmasının 125 illiyi tamam olur.

Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı namına misilsiz töhfələr verərək müstəsna xidmətlər göstərmiş Üzeyir Hacıbəylinin 125 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının təklifləri nəzərə alınmaqla, Üzeyir Hacıbəylinin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsinlər.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 23 fevral 2010-cu il.

RƏSUL RZANIN 100 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2010-cu ilin may ayında Azərbaycanın xalq şairi, SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Rəsul Rzanın (Rəsul İbrahim oğlu Rzayevin) anadan olmasının 100 illiyi tamam olur.

Rəsul Rza XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, söz sənətimizə forma və məzmunca yeniliklər gətirərək novator şair kimi geniş şöhrət qazanmışdır. Azərbaycan dilinin poetik potensialının yeni-yeni imkanlarını üzə çıxaran Rəsul Rza yarım əsrə yaxın dövr ərzində yüksək dəyərli bədii nümunələr meydana gətirməklə yanaşı, respublikamızın elmi-mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş, dolğun və səmərəli ictimai fəaliyyəti ilə tanınmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı sahəsində təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş xalq şairi Rəsul Rzanın 100 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə xalq şairi Rəsul Rzanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Bakı şəhəri, 14 yanvar 2010-cu il.

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Yanvarın 15-də Təhsil Nazirliyinin bilavasitə tabeliyində olan lisey və gimnaziya direktorlarının iştirakı ilə müşavirə keçirilmişdir. Müşavirəni giriş sözü ilə açan təhsil naziri Misir Mərdanov nazirliyin bilavasitə tabeliyində olan lisey və gimnaziyalara hərtərəfli diqqət və qayğı göstərildiyini, müvafiq tədris ocaqlarının maddi-texniki təchizat məsələlərinin ən yüksək səviyyədə həllini tapdığını bildirmişdir. Nazir qeyd etmişdir ki, son illər həmin lisey və gimnaziyaların baziləri uğurlarının sırasını genişləndirməyə müvəffəq olsa da, ümumilikdə onların fəaliyyətinin nəzərdə tutulan səviyyəyə yüksəldilməsi mümkün olmayıb. Nöqsanların aradan qaldırılması üçün Təhsil Nazirliyinin müvafiq şöbə və struktur rəhbərlərinə göstəriş verən Misir Mərdanov həmin təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün məktəb direktorlarına daha məsuliyyətli olmağı, işlərini onlara göstərilən qayğıya uyğun səviyyədə qurmağı tövsiyə etmişdir.

Yanvarın 21-də Təhsil Nazirliyində Türkiyənin Bakıdakı işgüzar səfərdə olan milli təhsil naziri xanım Nimet Çubukçunun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov nazirliyin rəhbər işçilərinin, çoxsaylı kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin iştirak etdikləri tədbiri açaraq qonaqları salamlamış və onlarla görüşündən məmnunluğunu ifadə etmişdir. Nazir daha sonra Azərbaycan və Türkiyə arasında başqa heç bir ölkə ilə müqayisə edilməyəcək səmimi, dost və qardaş münasibətlərinin mövcudluğundan söz açmış, ölkələrimiz arasında yaradılan mənəvi körpünün daha da möhkəmlənməsinin zəruriliyindən danışmış, təhsil sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində bu səfərin mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəyinə inandığını söyləmişdir. Sonra çıxış edən Türkiyənin milli təhsil naziri Nimet Çubukçu tədbir iştirakçılarını salamlayaraq Azərbaycana gəlişi ilə çox böyük sevinc hissləri yaşadığını bildirmişdir. Görüşün sonunda jurnalistlərin sualları cavablandırılmışdır.

Fevralın 5-də Təhsil Nazirliyində növbəti kollegiya iclası keçirilmişdir. Kollegiya üzvləri ilə bərabər bir sıra millət vəkllərinin, Təhsil Nazirliyi Aparatının məsul işçilərinin, nazirliyin struktur bölmə rəhbərlərinin, rayon, şəhər təhsil şöbə müdirlərinin, bilavasitə Təhsil Nazirliyinə tabe olan ümumtəhsil müəssisələri direktorlarının iştirak etdikləri geniş iclasda təhsil naziri Misir Mərdanovun "2009-cu ilin yekunları və 2010-cu ildə qarşıda duran vəzifələr" mövzusunda martda təqdimatı dinlənilmişdir.

Fevralın 10-də təhsil naziri Misir Mərdanov Belarus Dövlət İnformatika və Radioelektronika Universitetinin rektoru Baturoy Mixail Pavloviçin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür. Görüşdə Belarus Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Nikolay Pastkoviç də iştirak etmişdir.

Fevralın 13-də Təhsil Nazirliyində Monitoring və qiymətləndirmə şöbəsinin 5 illik fəaliyyəti ilə bağlı təqdimat dinlənilmişdir. Tədbiri giriş sözü ilə açan təhsil naziri Misir Mərdanov monitoring və qiymətləndirmə şöbəsinin işinin bütün təhsil ictimaiyyəti üçün maraqlı olduğunu qeyd etmiş və ayrı-ayrı şöbələrin fəaliyyəti barədə vaxtaşırı dolğun məlumatlar verilməsinin zəruriliyini diqqətə çatdırmışdır. Monitoring və qiymətləndirmə şöbəsinin müdiri Təranə Hacıyeva şöbənin 5 illik fəaliyyəti ilə bağlı hesabat-təqdimatla çıxış etmişdir.

Martın 2-də Təhsil Nazirliyində nazir Misir Mərdanovun iştirakı ilə 2010-2011-ci tədris ili üçün dərsliklərin nəşrə və çapa hazırlanması ilə bağlı müşavirə keçirilmişdir. Tədbirdə təhsil nazirinin müavini İsgəndər İsgəndərov, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin müdiri Nailə Rzaquliyeva, Təhsil Nazirliyinin müvafiq şöbələrinin müdirləri, tanınmış alimlər, ayrı-ayrı fənlər üzrə ekspert müəllimlər, dərsliklərin nəşri və çapını həyata keçirən nəşriyyat-poliqrafiya müəssisələrinin rəhbərləri və başqaları iştirak edirdilər.

Müşavirəni təhsil naziri Misir Mərdanov açaraq ölkəmizdəki dərslik siyasətinin uğurla aparıldığını və bu sahədə müsbət nəticələrin əldə olunduğunu söyləmişdir. Nazir qeyd etmişdir ki, son illər dərsliklərimizin məzmunu və poliqrifik keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Dərsliklərin hazırlanmasında orta məktəblərdə müxtəlif fənləri tədris edən müəllimlərin iştirakı artır. Məhz orta məktəb müəllimlərinin dərslik müəllifliyinə gətirilməsi, dərsliklərin redaktə və metodik cəhətdən işlənilməsinə cəlb edilməsi dərslik sahəsindəki nöqsanların azaldılmasına gətirib çıxarıb. Dərsliklərin hazırlanması və çapı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdən ətraflı söz açan nazir Misir Mərdanov daha sonra çap olunacaq dərsliklərdə diqqət yetirilməli vacib məqamlara toxunmuşdur.

Martın 2-də təhsil naziri Misir Mərdanov Almaniyanın "Winter" şirkətinin rəhbəri Volfqanq Vinterlə görüşmüşdür. Görüşdə iki ölkə arasında peşə təhsili sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq layihə sənədinin hazırlanması, gələcək perspektivlər və digər məsələlər barədə müzakirələr aparılmışdır.

Martın 3-də təhsil naziri Misir Mərdanov Gürcüstan Respublikasının Kvemo-Kartli bölgəsinin qubernatoru David Kirkitadzenin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşmüşdür. Görüşdə nazir ölkələrimiz arasında təhsil sistemində mövcud olan əlaqələrdən söz açmış, Azərbaycanca gürcülərə xüsusi diqqətdən, Qax, Balakan, Zaqatala rayonlarında yerləşən gürcü məktəblərinin fəaliyyətindən bəhs etmiş, qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi məsələlərinə toxunmuşdur. Görüş zamanı Gürcüstanda yerləşən Azərbaycan məktəblərində pedaqoji kadrların, xüsusilə Azərbaycan dili müəllimlərinin çatışmaması nəzərə çatdırılmışdır. Gələcəkdə Tiflisdə Azərbaycan universitetlərinin filiallarını yaratmaq təklifi irəli sürülmüş, eləcə də Azərbaycanda gürcü dilinin tədrisi və digər məsələlər ətrafında müzakirələr aparılmışdır.

Martın 4-də təhsil naziri Misir Mərdanov Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Bakı ofisinin rəhbəri Əli Birgə Cankorellə görüşmüşdür. Görüşdə təhsil sahəsi ilə bağlı bir sıra məsələlər barədə söhbət aparılmışdır.

Martın 6-da Təhsil Nazirliyində De-institutlaşma və Uşaqların Müdafiəsi İdarəsinin "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi və alternativ qayğı Dövlət Proqramı"nın icrası istiqamətində görülən işlər və qarşıda duran vəzifələr" mövzusunda təqdimatı dinlənilmişdir. Tədbiri giriş sözü ilə açan təhsil naziri Misir Mərdanov ölkədə aparılan təhsil islahatlarının, təhsillə bağlı həyata keçirilən Dövlət Proqramlarının icra vəziyyəti haqqında vaxtaşırı dolğun məlumatlar verilməsinin vacibliyini qeyd etmiş, bu məqsədlə son günlər nazirliyin ayrı-ayrı idarə və şöbələrinin hesabatlarının dinlənildiyini, bu işin davam etdirildiyini və növbəti belə bir hesabat-təqdimatı müzakirə etmək üçün yığışdıqlarını bildirmişdir. Sonra De-institutlaşma və Uşaqların Müdafiəsi İdarəsinin rəisi Mələhat Hacıyeva müzakirə olunan məsələ ilə bağlı hesabat-təqdimatla çıxış etmişdir. Sonda tədbir iştirakçıları müzakirə olunan məsələlərlə bağlı fikirlərini bildirib müvafiq təkliflər vermişlər.

4

Martın 9-da Təhsil, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirlikləri, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (YUNİSEF) arasında "Uşaqların ailələrə verilməsi və alternativ qayğı ilə əhatə olunması mexanizminin yaradılması" layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə birgə əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumunun imzalanma mərasimi keçirilmişdir. Təhsil Nazirliyində təşkil edilən tədbirdə nazirliyin məsul şəxsləri, sənəd imzalayacaq təşkilat və qurumların nümayəndələri və KIV təmsilçiləri iştirak etmişlər. Mərasimi açan təhsil naziri Misir Mərdanov giriş sözüündə "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)"nin ölkəmizdə uğurla həyata keçirilməsindən bəhs etmiş, proqram çərçivəsində görülən işlər haqqında məlumat vermişdir. İmzalanma mərasiminin sonunda müvafiq qurumların rəhbərləri media nümayəndələrini maraqlandıran sualları cavablandırmışdır.

"Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)" çərçivəsində bir sıra layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Onlardan biri də "Yerli hakimiyyət orqanları ilə qeyri-hökumət təşkilatları arasında himayədar (foster) qayğı və ailə əsaslı xidmətlər üzrə əməkdaşlıq modelinin işlənilməsi" layihəsidir. **Martın 16-da** Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və "Hilfsverk Avstriya" beynəlxalq təşkilatı arasında həmin layihənin həyata keçirilməsi üzrə Qrant Sazişi imzalanmışdır. Təhsil Nazirliyində təşkil edilən imzalanma mərasimində nazirliyin məsul şəxsləri, YUNİSEF, Avropa Birliyi, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Sosial Xidmətlər Təşəbbüsü və QHT Alyansının nümayəndələri və KIV təmsilçiləri iştirak etmişlər. Mərasimi açan təhsil naziri Misir Mərdanov imzalanaçaq sənədlə bağlı məlumat vermişdir. Sənədləri Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov və "Hilfsverk Avstriya" beynəlxalq təşkilatının prezidenti Franz Çeska imzalamışlar. Sonda jurnalistləri maraqlandıran suallar cavablandırılmışdır.

Martın 19-da Təhsil Nazirliyində doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV respublika elmi konfransının yekunlarına, konfransda fərqlənmiş iştirakçıların mükafatlandırılmasına həsr olunmuş mərasim keçirilmişdir. Mərasimi təhsil naziri Misir Mərdanov açaraq son illərdə doktorantların və gənc tədqiqatçıların elmi yaradıcılığını stimullaşdırmaq, habelə onların elmi nailiyyətlərini müzakirə etmək və gənclərin yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdən danışmışdır.

Tədbirdə doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIV respublika elmi konfransında fərqlənmiş iştirakçıların adları açıqlanmışdır. 58 doktorant və gənc tədqiqatçıya sertifikatlar təqdim olunmuş, ən yaxşı məruzə ilə çıxış edən 5 nəfər isə noutbukla mükafatlandırılmışdır.

Martın 29-da Təhsil Nazirliyində müşavirə keçirilmişdir. Müşavirədə təhsil naziri Misir Mərdanov qarşıda duran bir sıra məsələlərə toxunmuşdur. Öncə o, Təhsil Nazirliyində fəaliyyət göstərən "Qaynar xətt" xidmətinin fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsindən, aparılan işlərin səmərəliliyinin təmin olunmasından söz açmış, bir sıra vacib məqamlardan danışmışdır. Müşavirədə nazir, "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi", "Ən yaxşı müəllim" müsabiqələri üzrə işin gedişi, məktəblərin resionallaşdırılması, peşə təhsili, elm, dərslik və digər sahələrlə bağlı bir sıra məsələlərə toxunmuş, bu və ya digər istiqamətdə aparılan işlərə dair konkret tapşırıqlar vermişdir.

5

UZUN ÖMÜRLÜ PEDAQOJİ JURNALIMIZ

Nəcəf NƏCƏFOV,

"Azərbaycan məktəbi" jurnalının
baş redaktoru, filologiya elmləri namizədi,
əməkdar müəllim, AJB-nin üzvü

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin elmi-nəzəri və pedaqoji jurnalı olan "Azərbaycan məktəbi"nin 85 yaşı tamam oldu. Ölkənin ən mürəkkəb zamanlarında təhsilimizə dayaq olan, pedaqogikamızın, məktəbimizin keşiyində duran, onu yad təsirlərdən qorumaqda əzmkarlıq göstərən bu jurnal öz fəaliyyəti dövründə müəllimlərin və bütün pedaqoji işçilərin yaxın dostu, həmkarı olmuş, yeni fikirlərin, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin, innovasiyalar və texnologiyaların təbliğatçısı və tədqiqatçısı rolunu oynamışdır. Vaxtilə bu jurnala əlavə kimi çox sayda məcmuələr də nəşr edilmişdir ki, onlardan biri 55 yaşlı "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi"dir. Deməli, bu bayram həm də bizim bayramımızdır.

Redaksiya.

"Azərbaycan məktəbi" jurnalı 1924-cü ildə "Yeni məktəb" adı ilə nəşrə başlamış, 1930-40-cı illərdə "Müəllimə kömək" adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. Jurnal 20-30-cu illərdə ölkəmizdə dünyəvi məktəbin qurulmasında, məktəbin yeni istiqamətə yönəldilməsində yaxından iştirak etmişdir. O, həqiqətən, müəllimlərin köməyinə çatan yeganə elmi-pedaqoji mətbuat kimi tanınırdı.

O da maraqlıdır ki, "Azərbaycan məktəbi" jurnalının sələfi olan "Yeni məktəb" məcmuəsi 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının elmi-metodiki şurası tərəfindən nəşrə başlayanda onun baş redaktoru respublikanın xalq maarif komissarı Mustafa Quliyev təsdiq edilmişdir.

"Yeni məktəb"in ilk nömrələrində onun "maarif ocaqlarının, ali və ibtidai məktəblərin bütün həyatından bəhs ediləcəyi" əminliklə bildirilirdi.

1930-cu ilin noyabrında "Yeni məktəb" jurnalının davamı kimi Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən elmi-pedaqoji və metodiki məcmuə kimi nəşr edilən "Müəllimə köməyin" birinci nömrəsində deyilirdi: "Məqsəd müəllimlərə gündəlik məktəb işləri haqqında praktik yardım göstərməkdir..."

Bu illərdə Heydər Hüseynov, B.Komarovski, A.Makovelski, M.Rəhimli, Ə.Hüseynov, Ə.Dəmirçizadə, Zülfəli İbrahimov, Ə.Sumbatzadə, Cəmo Cəbrayılbəyli, Mirəli Axundov, S.S.Axundov, Cümşüd Zülfüqarlı və başqalarının "Müəllimə kömək"də dərc olunan məqalələrində ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, qabaqcıl təcrübənin öyrənilib yayılması, proqram və dərslərlə təhlil və şərh edilir, pedaqogika sahəsində qazanılan nailiyyətlərdən bəhs edən məqalələrlə müəllimlərə dəyərli məsləhət və tövsiyələr verilir.

"Azərbaycan məktəbi" çağdaş milli təhsilimizin salnaməsidir. Onun səhifələrində xalqımızın ən görkəmli elm, sənət adamları, maarifçilər, metodistlər, məktəb rəhbərləri çıxış etmiş, təhsilimizin uğurları və inkişaf yolları haqqında öz dəyərli fikirlərini söyləmişlər. Bütün bunlar isə təhsilimizin

inkişafına kömək etmişdir. Görkəmli pedaqoqlar həmişə bu fikirdə olmuşlar ki, pedaqoji sahədə toplanmış təcrübələr, əsasən bir mənəvi sərvət kimi pedaqoji mətbuatın səhifələrində saxlanılır və sonrakı nəsillər də ondan bəhrələnir. Təhsilimizə dair ən qiymətli fikirlər pedaqoji mətbuat, o cümlədən "Azərbaycan məktəbi" vasitəsilə yayılır. Azərbaycanın pedaqog alimləri Əhməd Seyidov, Mehdi Mehdizadə, Mərdan Muradxanlı kimi korifeylərin fundamental elmi əsərləri ilə zənginləşdirilmiş, sonrakı nəsillər pedaqoqların, bizim müasirlərimiz olan Əjdər Ağayev, Nurəddin Kazımov, Hüseyn Əhmədov, Fərrux Rüstəmov və başqalarının gərgin əməyi sayəsində xəzinələşdirilmiş pedaqoji fikir tariximiz "Azərbaycan məktəbi"nin əsas mövzusu olmuşdur. Pedaqoji işçilər onları düşündürən məsələlərlə əlaqədar bunlardan zaman-zaman bəhrələnmişlər. Jurnalda dərc olunan aktual məsələlərin gərgin axtarışların nəticəsi olduğunu oxucular yaxşı bilirlər. Azərbaycanın istedadlı pedaqog-psixoloq alimlərinin yetişməsində, onların irsinin işıqlandırılmasında jurnalın yaradıcı kollektivinin xidməti danılmazdır. Fərəhli haldır ki, jurnalımızın redaksiya heyətinin 5 üzvü Prezidentin fərdi təqaüdüçüsüdür. Hörmətlə xatırlamaq lazım gəlir ki, görkəmli dramaturqumuz Sabit Rəhman, dövlət xadimi Şıxəli Qurbanov, professorlardan Şamil Qurbanov, Əbdül Əlizadə, Əjdər Ağayev, jurnalistlər Nurəddin Babayev, Rüstəm Hüseynov, Əmiraslan Rəcəbov, Təyyar Musayev, Nağı Günəşli, Məhəmməd Baharlı, Vaqif Qurbanov, Tahir Əliyev, Yusif Əliyev, Allahverdi Eminov bu mətbuat orqanının əməkdaşı olmuşlar.

"Azərbaycan məktəbi"nə Rüstəm Hüseynov, Əkbər Mirzəyev, Zəhra Əliyeva, Əjdər Ağayev kimi tanınmış ziyalılar başçılıq etmiş, onun baş redaktoru vəzifəsində çalışmışlar. Bu gün respublikamızda nəşr olunan pedaqoji qəzet və jurnallar vaxtilə məhz "Azərbaycan məktəbi"nin mehriban qoynundan pərvəzlənib həyata vəsiqə almışlar. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov "Azərbaycan məktəbi" jurnalını "İdrak və ədəb çırağı" adlandırmışdır.

1943-cü ildən "Azərbaycan məktəbi" adı ilə çıxan bu jurnal keçmiş Sovetlər Birliyində dünya təhsilindəki təcrübədən faydalanaraq işlənilib hazırlanmış qabaqcıl ideyaların, sovet təhsil sisteminin nailiyyətlərinin respublikada yayılmasında çox iş görmüşdür. Jurnalda təhsilin inkişafına həsr edilən məqalələrlə bərabər məktəbimizin keçdiyi yolun, ictimai və pedaqoji fikrin inkişaf tarixinə, dilimizin, ədəbiyyatımızın tədqiqinə həsr olunan məqalələr də görünməyə başladı. Görkəmli pedaqog Mehdi Mehdizadə özünün "Azərbaycanda məktəbin inkişaf yolları" adlı məqaləsində yazırdı ki: "Azərbaycan məktəbi"nin pedaqoji sahədə təcrübə mübadiləsində, qabaqcıl təcrübənin ümumiləşdirilməsində, müəllimlərin pedaqoji məharətinin artmasında çox böyük köməyi olmuşdur". Ötən əsrin ortalarından başlayaraq jurnala əlavə kimi nəşr olunan "Russkiy yazık i literatura v azərbaydjanskoy škole" (1947), "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" (1954), "Fizika və riyaziyyat tədrisi" (1954), "Kimya və biologiya tədrisi" (1956), "Əmək və politexnik təlim" (1958), "Tarix, ictimaiyyat, coğrafiya" (1964), "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" (1970), "Məktəbdə bədən tərbiyəsi" (1976) adlı metodik məcmuələr pedaqoji-metodik biliklərin ensiklopedik toplusu kimi müəllimlərin, digər kateqoriyadan olan maarif işçilərinin şəxsi təhsilini, elmi-metodik səviyyəsini artırmaq baxımından mühüm və əhəmiyyətli rol oynamışdır.

“Azərbaycan məktəbi” özünün ilk saylarından başlayaraq müəllimlərin elmi-nəzəri və pedaqoji hazırlığını yüksəltmək məqsədilə öz səhifələrində pedaqoji-psixoloji məsələlərin işıqlandırılmasına xüsusi diqqət yetirmiş, pedaqoqlarla yanaşı, psixoloq alimlər Ə.Zəkuzadə, Şövqü Ağayev, Z. Mehdizadə, Əkbər Bayramov, Əbdül Əlizadə, Muxtar Həmzəyev və başqalarının psixoloji məsələlərə dair məqalələri dərc olunmuşdu. 60-80-ci illərdə “Azərbaycan məktəbi” jurnalının ətrafına təcrübəli alimlərlə yanaşı, bu gün püxtələşmiş, o zaman isə gənc yaradıcı qüvvələr kimi tanınan alimlərimiz toplaşmışdı. Keçmiş SSRİ məkanında yaranmış vəziyyətlə əlaqədar ötən əsrin 90-cı illərində isə “Azərbaycan məktəbi” jurnalı ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı. Mətbuatın dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi dayandırıldığı üçün jurnalın və onun əlavələrinin maddi bazası zəiflədi. Əlbəttə, ilk növbədə məcmuələr buna tab gətirə bilmədi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə respublikaya rəhbərliyi dövründə bu məsələlərə münasibət dəyişildi. Jurnalın yeni əsasnaməsi hazırlandı və 1997-ci ildən ildə 6 nömrə nəşr olunmağa başladı. Təhsil islahatına başlandığı 1998-1999-cu illərdən etibarən Təhsil Nazirliyinin pedaqoji mətbuatı diqqət və qayğısı nəticəsində “Azərbaycan məktəbi”nin də işində dönüş yarandı və o, ölkəmizdə əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş təhsil siyasətinin təbliği və həyata keçirilməsi prosesinə qoşuldu, təhsilin məzmunu, inkişaf strategiyaları, idarə oluması və qiymətləndirmə məsələlərinin istiqamətləndirilməsində, bütövlükdə yeni təhsil quruculuğunda Təhsil Nazirliyinin yardımçısı oldu.

Jurnalda bütün pillələrdən olan məktəblərdə yüksək keyfiyyətli təhsil verilməsinə nail olmaq üçün bir sıra vacib amillərə xüsusi diqqət yetirilir, müasir təhsil modelinin və tədris proqramlarının tətbiqi, biliklərin qiymətləndirilməsinin müasir metodları, beynəlxalq əlaqələrin yaradılması, tələbə-müəllim, münasibətlərinin düzgün qurulması məsələlərinə ardıcıl fikir verilir. Pedaqoji fikrin geniş təbliği olunmasında, yayılmasında əvəzsiz rolu olan jurnal məktəbin, müəllimin yaxın köməkçisi, məsləhətçisi kimi uzun illərdir ki, onlara məqsədyönlü xidmət edir. Ona görə də jurnal pedaqoji işçilərin sirdaşına, təcrübə məktəbinə çevrilmişdir.

“Azərbaycan məktəbi” bundan sonra da təhsil sahəsində mövcud problemlərdən bəhs edən yazılar dərc etməklə, ölkədə təhsil siyasətinin həyata keçirilməsi, təhsilin səviyyəsinin müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılması, onun dünya təhsil sistemində inteqrasiyası işində yeniləşən Azərbaycanın təhsil işçilərinə müntəzəm kömək edəcəkdir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN DÖVRLƏRİ HAQQINDA

Tofiq HACIYEV,

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Orta ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərində Azərbaycan dilinin tarixi və tarixi üslubiyat haqqında müəyyən məlumatlar verilir. Dilimizin başqa sahələrində olduğu kimi, ədəbi dil tarixi ilə bağlı da yeni araşdırmalar aparılır və yeni nəticələr, yeni fikirlər meydana çıxır. Hesab edirəm ki, bu məqalədə deyilənlər dil və ədəbiyyat tarixinin tədrisində müəllimlərimiz üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbi dilin tarixini müxtəlif prinsiplərə görə dövrləşdirmək olar və müxtəlif prinsiplər üzrə dövrləşdirmə təcrübələri də var. Ədəbi dil anlayışında, əlbəttə, yazı mühüm faktordur. Ona görə də bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Çünki bunların hamısının dilə və üslublara təsiri var. Bu baxımdan Azərbaycan – türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmaq daha münasibdir: 1. Yazıyaqədərki dövr; 2. Yazılı dövr.

1. **Yazıyaqədərki dövr** bütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dilinin tarixini – təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir. Təbii ki, bu dövrdə xalqın dövlət idarə üsulunda yaşaması, dövlətçilik institutları – saray-aristokrat qatı, məmur-tacir təbəqəsi, ordusu olması ilə bağlı həm əmr və fərmanların, hökmdar-sərkərdələrin yürüşlərini qeydə alan salnamələrin dili kimi yazılı, həm də elitanın ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi ədəbi dil təzahürləri olmuşdur. Bu mülahizə süni görünməsin deyə, məsələn, daha qədim dəriniyə gedən Şumer tarixini yada salmaq yetər. E.Ə. III min ildə Şumerdə məktəblər işləyib, dövlət sənədlərini yazıya alan mirzələr-katiblər olub (hələ aşağı mədəni inkişaf səviyyəsində də bütün dövlətlərdə mirzəlik-katiblik sənəti fəaliyyət göstərmiş, hətta Şumer qəhrəmanlıq dastanları yazıya alınıb, dini şeirlər-ilahilər deyilib və yazılıb. Buna görə “yazıyaqədərki ədəbi dil” anlayışını göydəndüşmə saymaq olmaz – yazının və yazılı dilin mərhələləri göz qabağındadır. Sadəcə “yazıyaqədərki” ifadəsində müəyyən şərtlilik var. Birinci onu nəzərdə tuturuq ki, o dövrdən bizə yazıda heç nə gəlməyib. Bu dövr yazı mədəniyyətimizi sonralar Göy Türk dövlətinin daşlara qazılmış yüksək-ali üslublu yazılarının – kitabələrinin təmsalında təsəvvür edə bilərik. Orxan – Yenisey kitabələrinin dili Göy Türk imperiyasının dövlət dili – əbədi dili olmuşdur. Eyni zamanda folklor nümunələrinin dili, bir çox xalq ifadə deyimlərinin, anomastik vahidlərin fonetikasi, başqa xalqların yazılarında qorunub saxlanmış türkiyəli tarixi-müqayisəli təhlili vasitəsilə, eləcə də sonrakı yazılı dilimizə faktlarda görünən və müasir dildə yaşayan qədim səs uyğunluqlarının əsasında həmin dövrün xalq dili və ədəbi dili haqqında məlumatlı ola bilərik. Əlbəttə, həmin dövrü keçən əsrə aid tədqiqatların Azərbaycan dilində müəyyən etdiyi oğuz-qıpçaq dil faktları ilə sərgilənən dil mənzərəsi ilə təsəvvür etmək olmaz. Tədqiqat göstərir ki, bizim tanıdığımız oğuz-qıpçaq elementlərindən daha qədimdə, məhz e.ə., məhz yazıyaqədərki dövrdə başlamış Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Ögəy

şəhəri¹⁰ və bizdəki Gəncə Altayda türkütün ilk təşəkkül yeri sayılan Qobi¹¹ və bizim Qobustan toponimləri, (həmçinin Azərbaycan şivələrində: **qobu-dərə**, çökək yer) türk-oğuz leksikasına daxildir.

Vətənimizin və dilimizin tarixini yaşadan bir sıra etnotoponimlər e.ə.-dən başlayaraq ilk orta əsrlərin ilk dövrlərinə qədər gəlir ki, bunların əksəriyyəti oğuz adı ilə bağlıdır: **Bayat, Atsar, Kəngərli, Qıpçaq, Quzğun, Xəzər, Hun dağı, Hunlar** kəndi, **Qarqar** çayı, **Çollu, Çərəkən, Ciroğaz, Xalac, Bilasuvar, Qazax, Vənod, Biçənək** (peçoneq),...

Bu toponimlər Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarının adlarını daşıyır. Toponimlərdə həmin ərazidə müxtəlif etnosların yaşamış olması öz əksini tapır – bu toponimlər tarixən mürəkkəb sözlər olmuşdur: **Quzğun** (Xəzərin adlarından biri C.Cabbarlıda:

Quzğunun sahilində pək qocaman Bir yapı [Qız qalası nəzərdə tutulur], əski sirlər yuvası) = **Quz** (quz/oğuz tayfası)+**ğun** (hun adının tarixən dəyişmiş şəklil);

Məkəz (Naxçıvanda kənd adı) = **Mək/mak** (etnosun adı, Midiyanın aparıcı tayfası olan maklar) + **əz/az** (azların, az/türk etnosunun adı);

Çırağız (Qarabağda kənd) = **Çir** (Çıraq/Şirak türk tayfasının adının mürəkkəb söz tərkibində ixtisarı) + **oğuz**. Etnonimi tərkib hissələrinə belə də ayırmaq olar: **Şi/Çırağ** + **uz** (**uz/quz/oğuz** tayfası). Yazıyaqədərki dövr Azərbaycan türkcəsinin lüğətini, ümumiyyətlə, qavramaq mümkündür: Müasir dilimizdəki təkhecalı fellərin təxminən hamısı müəyyən fonetik fərqlə mövcud olmuşdur: gəl, get, gir, çıx, uy (u)..; bədən üzvlərini bildirən isimlər: əl/qol, göz, ağız, baş saç, ayaq/(adoq-azaq)..; qohumluq bildirən sözlər: ata, ana, dədə, nənə, oğul, qardaş//qarındaş..; təqvim gün//kün, dün//tün (gecə), ay, il (yıl), qış, yaz, güz (payız)..; ağ, qara (nqu), al, qızıl (qırmızı), göy, boz..; sayların əksəriyyəti: bir, ik(k)i, üç, beş, min, tümən (on min və minlərlə).. Buraya bu gün də işlənən, bilinən, tanılan yemək, geyim adları, “Dədə Qorqud kitabı”ndakı tipdə antroponimlər mərasim, oyun adları, toy, yas adətləri ilə bağlı yüzlərlə sözlər də daxildir. Müxtəlif xalqların e.ə. və ya y.e. ilk əsrlərinə aid tarixi mənbələrinə rast gəlinən, fonetika və semantika ilə türkcəliyi dəqiqləşdirilmiş və yazıyaqədərki dövr Azərbaycan türkcəsinin nümunəsi saydığımız bir qrup sözün siyahısı:

ağ – uca, yüksək
ala – böyük
aran – isti yer, qışlağın sinonimi, yaylağın antonimi
arsak – xəzli samur
aduşr/atur – yüksəklik
azıq/x – ayı
azuqa – ehtiyat ərzaq
balıq – şəhər
bi – bəy//xanım
budunq/budun/buduq – xalq, kütlə (bütün və bütöv sözlərində qalır)
bulğar – təkəbbürlü, lovğa
bun – yəqun, qalın

qara – böyük
qarun – kiçik
qobu – böyük yarıqan, dərə
qıpçaq – qoçaq, cəngavər
kün/gün – el, oba
max/maq – ilan
ög – ana doğma
tag – dağ
türk – gözəl
xalxal – mövlə
uz – uzun, çox

Qədim tarix əsərlərində işlənib türkcə-azərbaycanca etimolojişən onomastik nümunələrdən kiçik bir siyahı:

¹⁰ Yəne orada, s.151.

¹¹ Гумилев А.Н. Древние тюрки. М., 1967, с.70.

1. Antroponimlər.

Oroys//Orouz//Oris (e.ə. I əsr alban hökmdarı) – **Aruz//Uruz//Oruz** (Qırğızstanın məşhur dilçisinin soyadı Oruzbayevadır);

Varaz (VII əsr alban hökmdarı, Cavanşirin atası) – **Araz//Aruz**;

Vaçaqan (V əsr alban hökmdarı) – **Uçağan** (cəngavər, çevik, yüksək mənalarında);

Tomris (əfsanəvi Midiya hökmdarı) – mifə görə yaranma, məhsul ilahəsi;

Arsak (Azərbaycanda 4 yüz il hakimiyyətdə olmuş parfyalı arsakilərin ilk hökmdarı) – (Ər (igid)+ sak (etnosun adı); xəzli samur – güzlü heyvan (vaxtilə türklərdə güclü, cəmiyyətə faydalı heyvanların adını hökmdar və sərkərdələrə vermək adəti olmuşdur: Aslan, Buğac, Köpək, Qapağan);

Zober (e.ə. I əsrdə alban hökmdarı) – Çapar (mahir atminən);

Zabərqan (V əsr hun-kotriqur sərkərdəsi. Kotriqur “otuz oğuz” deməkdir. Bu otuz oğuz tayfasının birliyi, Böyük Oğuz Eli deməkdir) – Çapar Xan.

Avçı – **Qazan** “Alban tarixi”ndə antroponimlər;

Buyuk//Böyük – Azərbaycanın Şimalında Xəzər xaqanı;

Orqan//Orxan – Bulqar xanı;

Uruk – Şumerdə şəhər, Orxan – Yenisey kitabələrində bəy adı, “böyük”, “ucalıq” bildirir.

2. Toponimlər.

Alataye (e.ə. III minillikdə Urmiya ətrafında Azərbaycan dövləti) – Ala (böyük) + tan (tağ): (dağ).

Aratta (Qədim Azərbaycan dövlətinin adı. Şumerin qəhrəmalıq dastanlarından biri “Luqalbanda və Aratta hökmdarları” adları) – Ara//uru (uca, yüksəklik) + ta (tan-tağ-dağ).

Ögbatan – Midiyanın paytaxtı (ög – ana, doğma; Ögbatan – doğma yurd).

Makta (Midiyanın adı) – Mak (tayfanın totemi – ilan) + ta (məkan anlayışı bildirən şəkil).

Şakaşen/Sakasen (indiki Şəki ərazisində Albaniyanın qədim yaşayış məntəqəsi) – İndiki Şəki, Saatlı (Sakath), Zaqatala toponimlərinin adında yaşayır. **Sak** (etnosun adı. **Sakat** sözü = Saktat [qədim türk-moңqol cəm şəkilçisi])+**sin/sen** (**sin** qədim türkcədə şəhər, yaşayış məntəqəsi deməkdir. Həştərxan şəhərinin qədim adı Sakasen olub. Sarı Aşıqda: Aşıq, **tər sinə** qoyun, zuyun, **tər sinə** qoyun, Yaxşını qibləsinə, Məni tərsinə qoyun – birinci misrada **tər təza**, **sin** (“qəbir” mənasındadır; əslində qəbir [sin] ruhun ədədi yaşayış məntəqəsidir. Bütün bunlar fonetikasi, lüğəti (əsas lüğət fondu), qrammatikasi təşəkkül tapmış xalq dilinin varlığından xəbər verir. Bilindiyi kimi, frazeoloji material 50-100 ilin və hətta bir neçə yüz ilin məhsulu deyil. Deyək ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda (DQK), Həsənoğluda və onun müasiri “Əhməd Hərami dastanı”nda, Nəsimi və Füzulidə işlənən frazeologiya bir sistem təşkil edir və bunlar müasir dildə də yaşayır. Yəni frazeologiya, atalar sözü, sabit ifadə, deyimlər əsas lüğət fondu kimi uzunömürlü və ya həmişəyaşar faktlardır. Əgər DQK-dan bəri 1300 il, ya Nəsimidən bəri altı əsrdə eynən qalan frazeologiyayı, atalar sözünü görürüksə, bunlar həmin şəkildə 1300 il də tarixin dərinliyinə gedir. Məsələn, deyək ki, Həsənoğluda “Əsli yuca, könülalcağım bənüm” deyilsə, əsli yuca ifadəsində nəslən ucalıq, nəcabətlik, “könlüləçaq” sabit birləşməsində (artıq mürəkkəb söz çevrilib) sadəlik, təvəzökarlıq mənası ifadə olunur. Ərəbcənin Azərbaycanda dövlət dili olduğu dövrdə

nöqsanları ifşa edən gözəl şeir nümunələri yaratmışdır. S.Vurğunun şeirlərində satira sırf Sabirə xarakterdə olmasa da, burada ictimai hadisə və faktları satirik yöndə təhlil və tənqid güclüdür. S.Vurğun irsinin tanınmış tədqiqatçıları olan B.Vahabzadə S.Vurğunun bu qəbildən olan şeirləri barədə belə yazır: "... Bu şeirlərdə satira ilə gülüslə ciddi mülahizələr üzvü surətdə birləşdirilmişdir. Buna görə də həmin şeirləri satirik adlandırmaq düz olmaz". Əslində belə bir fikir S.Vurğunun özündən gəlirdi. O, etiraf edib deyirdi:

Oxucum, etiraf edirəm qəlbən,
Satira gəlməyir mənim əlimdən
Bəlkə də çatmayıb buna qüdrətim.
Başqa bir ruhdadır şeirim, sənətim.
Sabir sağ olsaydı bu təmanı mən,
Ona bağışlardım candan, ürəkdən.
Yazardı o böyük cəsarətiylə,
Bir aslan qəlbinin hərətiylə.
Biz də oxuyardıq, heyran qalardıq
Bundan da başqa bir ibrət alardıq.

Amma bu o demək deyildir ki, şair satirik və prinsipial mövqedən tam uzaq dayanmış, tənqiddə layiq sosial məsələlərə biganə qalmışdır. Əksinə, o, bununla bir növ təvazökarlıq etmiş və əslində öz dövrü üçün satiranın əhəmiyyətini ictimai-estetik, tərbiyəvi və idrakı rolunu irəli sürmüş, bütün istedadını bu işə sərf edən M.Ə.Sabir kimi bir sənətkara olan ehtiyacı qeyd etmişdi. Təsədüfi deyil ki, misal gətirdiyimiz həmin şeirin sonunda S.Vurğun yazırdı:

Varmı şeirimizdə mözhəkə yazan?
Oxucu gözləyir bunu hər zaman.
Unutmaq olmaz ki, doğurdan da, biz
Böyük Sabirlərin varisləriyiz.

S.Vurğun sənətdə irsi varislik estetik prinsipini irəli sürərək Sabir şeirinə, onun satirik üslubuna yiyələnməyin vacibliyini irəli sürürdü. O, dövrün tələblərinə uyğun bir tərzdə öz yaradıcılığında bu vəzifələri müvəffəqiyyətlə həyata keçirir, həyatın mənfiliklərini düzgün mövqedən və realitəsinə əks etdirən satirik ruhlu şeirlər yazırdı. Şübhəsiz ki, cavan qələm dostları kimi S.Vurğun da insan əllərinin yaratdığı gözəlliyin, insanın gələcəyə inamının, nikbinliyinin vəsfi üçün doğulmuşdu. Çünki şairin özünün dediyi kimi:

Başımın üstündə nə yumruq durur,
Nə hicran səsi var mənim sazımda
Nə qanun qoluma qandallar vurur,
Nə göylər darıxır xoş avazımdan.

Bununla belə, S.Vurğun yuxarıda deyildiyi kimi, tez-tez M.Ə.Sabiri xatırlayırdı və onun satirasının bu gün də hava və su kimi vacib olduğunu döna-döna qeyd edirdi. O, 1936-cı ildə Sabirin ölümünün 25 illiyi münasibətilə "Sabirin şərafına" şeirində yazırdı:

Sabir, o günləri gətirmə yada,
Dünya unutmamış səni dünyada...
Sənəyə çırpıqca kinli dalğalar,
Bir qoca dağ kimi durdun deryada.
Uzalı getdisə dünyadan əlin,
Artıq çıxıqlandı arzun, əməlin,

İnsanın haqqını özünə verdik,
Hər duyan ürəkdə qalxdı heykəlin.

S.Vurğun poeziyasında böyük təsdiqedicə ruh hakimdir. Böyük nikbinlik S.Vurğunun da, onun digər müasirlərini də Sabirdən, onun güclü ifşaçı pafosundan fərqləndirirdi. Sabirin mövcud istismar quruluşu və ədalətsiz reallığı inkar edən inkarcı satirik gülüşündən fərqli olaraq S.Vurğunun şeirlərindəki gülüş tənqidi səciyyə daşsa da, M.Ə.Sabir estetik idealının ifadəsi kimi çıxış edirdi. Beləliklə, M.Ə.Sabir bir yaradıcılıq və prinsipiallıq nümunəsi kimi istedadlı xələflərinə müəyyən yollarla təsir göstərirdi.

S.Vurğunun hələ gənc ikən qələmə aldığı "Madyan", "İngilis", "Karyerist", "Xeyrə-şərə yaramaz", "Əhli qələm" və s. şeirlərində satirik ruh, daha doğrusu, ifşaedicə pafos hakimdir. Hətta onun poemalarında, mənzum pyeslərində də satirik məqamlara, tənqidi gülüslə ifadə olunan komik vəziyyətlərə və satirik tiplərə təsadüf edilir. Bu cəhətdən "Vaqif" pyesindəki vəzir obrazının və təlxayin dili ilə söylənilən təziyanələr çox səciyyəvidir.

"Madyan" şeiri şairin hələ Kəçəkər kəndində dərs dediyi dövrdə başına gələn bir hadisədən bəhs edir. Burada sırf satiradan daha çox, yumor, incə bir kinayə və təəssüf hissi duyulur. Camaatın bağ-bağatını və əkin yerlərini tələf edən, şairin yuxusunu pozan bu madyan bir gün qeyb olur və bu şairə narahatlıqla yanaşı, bir könül rahatlığı da gətirir və şair xalq şeirindən gələn incə bir yumorla bu əhvalatı belə təsvir edir:

Səhərdən axşama gəzdim hər yanı,
Bilməm nerdə başı bələh madyan.
Dolaşdım piyada bütün obanı,
Səni də görmədim vəfalı madyan!
Gözümdən də getdin bir axşam çağı,
Tələdin bütüncə bostanı, bağı.
Çəkdim ciyərimə alosman dağı,
Olasan gözündən yaralı, madyan!

Şairin "Şeir və xaltura", "Əhli-qələm" kimi şeirləri "sənətdə qarşı qeyri-səmimi münasibət bəsləyənləri, qəlbi şablon və şarlatan" şairləri satirik şeirin dili ilə tənqid hədəfinə tutur. Burada sənət yerinə xaltura yarananlar, qafiyə dəlləlləri satirik qələmin gücü ilə damğalanır. "Əhli-qələm" şeirində satira obyektinin öz şeirləri ilə Sabir obrazlarına xas bir üsulla onun mənfəi mövqeyinə də aydınlıq gətirir:

Pul verin! Çox verin, mən sənətkaram!
Yoxsa siyasətlə pozular aram.

Göründüyü kimi, şair burada pul və şöhrət üçün yazıb-yaradan məsləksiz və idealsız şairciyəzlər haqqında deyir ki, "ağzına qıllı bir dovşan da sığmaz". Sabir şeirində də belə xəlqi ifadələrə istənilən qədər rast gəlmək olur.

Səməd Vurğunun satirik şeirlərinin tənqid hədəfi həyatda müşahidə olunan mənfəi cəhətlərin daşıyıcıları olan işləməyib dişləyənlər, böhtançılar, mənsəbpərəstlər, dargözlər və s. bu kimi insanlar olmuşdur. "Çil toyuğun tək yumurtasın" da müəllif təvazökarlığı təqdir edir, lovğa, özündən razı, hay-küyü sevnə adamlara tənqidi münasibət bəsləyir. Kənd həyatından, dərin müşahidə nəticəsində adi məişət hadisəsindən alınan bu mövzu ictimai mənə səviyyəsinə qaldırılır. Çoxlarının şahidi olduğu bu hadisə toyuğun kiçik bir yumurta yumurtalayandan sonra, "qaq-qaq" qaqqıldayıb aləmi səs-küyə basması sonradan şair tərəfindən xatırlanır, kiçik bir iş görüb lovğalanan, böyük işlər

FOLKLORŞÜNASLIĞIMIZIN FORMALAŞMASINDAKİ ÇƏTİNLİKLƏR

Qüdrət UMUDOV,
filologiya elmləri namizədi

Azərbaycan folklorunun tədqiqi sahəsində ilk addımlar XIX yüzilliyin sonuncu rübündə atılmışdır. Milli mətbuatın yaranması, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin orada dərc olunması, o zaman Qafqazda çıxan rusdilli mətbuatda folklorumuz haqqında fikir və mülahizələrin söylənməsi ilk addımlar idi. XIX əsrin 80-ci illərində nəşrə başlayan «SMOMPK» məcmuəsinin Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri sahəsində müəyyən xidmətləri olmuşdur. Sonralar E.Sultanov, M.Mahmudbəyov, H.Zərdabi, M.Qəmərlinski, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, A.Şaiq, A.Şahtaxtı, Ə.Ağayev, T.Bayraməlibəyov kimi görkəmli ədib və maarifçilərin xalq yaradıcılığı haqqında söylədikləri nəzəri mülahizələr, dövrü mətbuatda çıxan məqalələri bu gün də öz elmi dəyərini itirməmişdir.

Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafı tarixində xüsusi bir mərhələ olan sovet dövrünün ilk onilliklərində A.Şaiq, R.Əfəndiyev, V.Xulufu, H.Zeynalı, Y.V.Çəmənəmli, S.Mümtaz, Ə.Abid, A.Baqri və H.Əlizadə kimi folklorşünaslar şifahi xalq ədəbiyyatımızı toplamaq və nəşr etdirməklə yanaşı, onun elmi-nəzəri şifahi xalq ədəbiyyatımızı öyrənilməsi sahəsində də xeyli iş görmüşlər. «Azərbaycanı tədqiq və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində də xeyli iş görmüşlər. «Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyəti» xətti ilə görülən işlər az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Cəmiyyətin buraxdığı «Xəbərlər»in səhifələrində folklorla bağlı məqalələr tez-tez dərc edilirdi. O dövrdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi hadisələr elm və mədəniyyətin inkişafına güclü təkan vermiş, digər tərəfdən cəmiyyətin ürəyinə sağalmaz yaralar vurmuş, vətəndaşlığı, milli-mənəvi qüruru ilə seçilən ziyalılarımızın, elm və mədəniyyət xadimlərinin fiziki və mənəvi repressiyasına səbəb olmuşdur.

Folklorumuzun düzgün, elmi prinsiplər əsasında toplanması və nəşri ötən əsrin 20-ci illərindən başlanır. İlk folklor kitabları 1925-ci ildən (əvvəllər tərtib olunmuş bir-iki kitabçanı nəzərə almasaq) çıxmağa başlayır. Artıq 30-cu ilə qədər ayrı-ayrı janrlar üzrə müxtəlif kitablar işıq üzü görür. 1931-34-cü illər arası folklor materialları kitab kimi nəşr edilməmişdir. 1934-cü ildən sonra isə, məlum səbəblərə görə, bir-birinin ardınca müxtəlif janrlardan olan folklor topluları çapdan çıxır. Tələm-tələsik buraxıldığına görə kitabların tərtibində qüsurlara da yol verilir. Nöqsanlarına baxmayaraq, 30-cu illəri sovet dövründə folklorumuzun ən çox toplanıb nəşr olunduğu dövr hesab etmək olar.

Bir sıra tarixi-ictimai-siyasi hadisələr də Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdi. Məsələn, Azərbaycan aşığıların I və II qurultayları (may, 1928; mart, 1938), Sovet Yazıçılarının I qurultayı (1934), Moskvada keçirilən (1938) Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadası, Leninqradda folklor və folklorşünaslıq məsələləri ilə bağlı düzənlənmiş böyük bir konfrans və s. tədbirlər imperiya tərkibinə daxil olan xalqların folklorşünaslığının inkişafına müsbət təsir göstərən tədbirlər idi.

İttifaq yazıçılarının I qurultayında folklor münasibətin aydınlaşdırılması, onun "sovet mədəniyyətində yerinin müəyyənləşdirilməsi" folklorşünaslıq elminin sürətli inkişafını təmin etdi. Maksim Qorki qurultayın tribunasından yazıçılara, alimlərə, bütün ziyalılara müraciət edərək xalqın şifahi söz sərvətini toplamağı, qorumağı və ondan faydalanmağı məsləhət görürdü. Bundan çıxış edən Səməd Vurğun şifahi söz sənətimizin tükənməz hikmət xəzinəsi olduğunu, onun istər dil, istər poetika baxımından örnək olduğunu göstərirdi (S.Vurğun. Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı. «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1934, № 11-12).

Hələ, 1920-ci illərin ortalarından başlayaraq Naxçıvanda, Dağlıq Qarabağda, Gəncə, Şəki və başqa şəhərlərdə «Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü» cəmiyyətinin

filiəllərini yaradılmışdı. Həmin filiəllərin köməyi ilə yerlərdə, bir çox zavod, fabriki, rayon və kəndlərdə folklor dərnəkləri fəaliyyət göstərməyə başlayır. Eyni zamanda xalq içərisindən çıxan istedadları birləşdirən özəklər rayon və respublika, «xalq yaradıcılığı evləri»nin nəzdində də fəaliyyət göstərirdi. 30-cu illərdə müxtəlif folklor konfransları, xalq yaradıcılığı ilə bağlı olimpiadalar, müsabiqələr, baxışlar, dastan gecələri bir-birini əvəz edir. Məsələn, Azərbaycan radio mərkəzində aşiq müsabiqəsi keçirilmiş və orada iştirak etmək üçün xeyli aşiq cəlb edilmişdi («İnqilab və mədəniyyət» j., 1932, № 8-9, səh.30). Moskvada keçirilən xalq yaradıcılığı kollektivlərinin Ümumittifaq olimpiadasında Azərbaycanın xalq istedadları maraqlı folklor proqramı ilə uğurla çıxış etmişdilər («Ədəbiyyat qəzeti», 16 iyul, 1936).

Folklorun öyrənilməsi yeni mahiyyət kəsb etməklə, onun toplanması, nəşri və tədqiqinin üsul və prinsipləri də dəyişirdi. Xalq ədəbiyyatını öyrənməklə məşğul olan təşkilatların işi bir qədər də təkmilləşdirilir. 1929-cu ilə qədər «Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət» kimi tanınan, sonra Elmi-tədqiqat İnstitutu (1929), SSRİ EA Zaqafqaziya filiəllərinin Azərbaycan şöbəsi (1932), SSRİ EA-nın Azərbaycan filiəli (noyabr, 1935), nəhayət Azərbaycan SSR EA-nın formalaşması təbii idi. Bir çox ədəbiyyatşünas və folklorşünas alimlər bu təşkilatların elmi fəaliyyətlərində yaxından iştirak etmişdilər. Bu böyük elmi müəssisə xalqımızın şifahi söz sənətini toplamaq və tədqiq etmək sahəsində böyük işlər görürdü. Rayonlarımıza, həmçinin respublikadan kənarında (Qərbi Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstana) folklorumuzu toplamaq üçün çoxlu ekspedisiyalar təşkil edirdi. Folklor seksiyasında xüsusi fond yaradılmışdı ki, əldə olunan materiallar orada toplanır, saf-çürük edilərək tədqiqat obyektinə çevrilirdilər (Otçet za 1937 i perspektivi na 1938 qq., İzvestie Az.FAN-a, Bakı, 1938, № 1, s.63-67).

Folklorun toplanması və tədqiqi işində elmi idarələrin və yaradıcılıq təşkilatlarının təşkil etdikləri konfranslar əhəmiyyətli rol oynayırdı. Belə konfranslarda aparılan çoxsahəli işlərin nəticəsi müzakirə olunur, ayrı-ayrı janrların toplanıb yazılmasında tətbiq edilən prinsip və metodla, qarşıya çıxmış çətinliklər və onların həlli yolları müəyyənləşdirilirdi. 1935-ci il martın 12-də belə bir konfrans Naxçıvan şəhərində keçirilmişdi. Naxçıvan ölkəsi şura yazıçılarının el aşığı ilə birlikdə keçirdiyi bu konfransda edilən məruzə və çıxışlar çox vacib məsələlərə həsr edilmişdi. Oradakı əsas məruzənin adı belə idi: «Müasir ədəbiyyatımız və el yaradıcılığı» («Şərq qadını» qəz., 15 mart 1935; «Ədəbiyyat qəzeti», 10 may 1935).

1938-ci ildə iyunun 7-dən 11-nə kimi Leninqradda SSRİ EA-nın Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən folklor üzrə Ümumittifaq elmi konfransı keçirilmişdi. Bu konfransda 20 ilə yaxın bir vaxt ərzində Azərbaycanda folklorşünaslıq sahəsində görülən işlər barəsində də məlumat verilmişdir. Çıxışda «Kitabi-Dədə Qorqud»dan başlamış sovet dövrü aşiq poeziyasına qədər uzun bir yol keçmiş Azərbaycan folklorunun tarixindən xülasə şəklində bəhs edilmişdir. Orada folklorumuzun toplanması və nəşri sahəsində çox iş görüldüyü qeyd olunurdu.

Maraqlıdır ki, Ümumittifaq konfransında Azərbaycanı təmsil edən folklorşünas alim qeyri-azərbaycanlı idi. Bu da səbəbsiz deyildi. Hadisə 1938-ci ilin yayında olmuşdur. Bu zaman artıq bizim bir çox ziyalılarımız, alim, şair və yazıçılarımız «xalq düşməni» damğası ilə həbs edilmiş, ya güllələnmiş, ya da Sibirə sürgün edilmişdilər.

Aşıqların I qurultayı, qeyd olunduğu kimi, 1928-ci il mayın 5-7-də Bakıda keçirilmişdir. Bu qurultayın işinə S.Ağamalıoğlu, A.Axundov, M.Quliyev, V.Xulufu, Ü.Hacıbəyov, H.Zeynalı kimi mədəniyyət və dövlət xadimləri rəhbərlik edirdilər. Qurultaya 150 nəfər aşiq dəvət olunmuşdu. Diqqətçəkən odur ki, qurultayın açılış günü Ruhulla Axundov, Səmədəğa Ağamalıoğlu, aşıqlar adından Mirzə Bilal çıxış etmişdilər və bu insanların hər üçü, eləcə də Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynalı, Mustafa Quliyev on il sonra keçirilmiş II aşıqlar qurultayına qədər yaşamadılar. Stalin rejiminin düşmənləri kimi güllələndilər.

Aşıqların II qurultayı 1938-ci ilin martında keçirildi. Qurultayın təşkilat komitəsində bir başqa mənzərə yaranmışdı. Onun tərkibində bir nəfər də olsun

peşəkar folklorşünas (köhnə heyətdən Ü.Hacıbəyov istisna olmaqla) yox idi. Üstəlik hələ təşkilat komitəsinə Ə.Sərkisov familiar bir erməni də daxil edilmişdi. Paradoksa hələ diqqət edək: Mirzə çağırılan Aşiq Bilal kimi el sənətkarı repressiya edilərək məhv edilir, erməni "aşiq" Əvək isə qurultayın təşkilatçılarından biri olur. O zaman çarəsizlikdən belə tədbirlərə elmdə ilk addımlarını atan gəncləri və qeyri-ixtisas çarəsizlikdən belə tədbirlərə elmdə ilk addımlarını atan gəncləri və qeyri-ixtisas sahiblərini cəlb edirdilər. Bu o vaxt idi ki, illərlə «Koroğlu» kimi monumental xalq sahiblərini cəlb edirdilər. Bu o vaxt idi ki, illərlə «Koroğlu» kimi monumental xalq dastanlarını toplayan və tədqiq edən Vəli Xululuflu «erməni dastanı»nı oğurlamaqda ittiham edirdilər. Ölkədə iş başına başqa millətdən olan, aslında Azərbaycana və onun vətəndaşlarına nifrət edən yaramazları və yaltaqları gətirirdilər. Soyunu, mənşəyini yaxşı bilən, milli-mənəvi dəyərlərini təbliğ edən, türkçülüyi qahardan insanları saxta ittihamlarla qazamatlara atır və məhv edirdilər. Bəkir Çobanzadə, Vəli Xululuflu, Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynallı, Əli Nazimin məhvi elmimizi bir müddət yetim qoydu. Yusif Vəzir kimi ensiklopedik biliyə malik alim və yazıçı ölkədən didərgin salındı. Hümmət Əlizadə kimi cəfakəş folklorçu təqiblərə məruz qalaraq dünyasını dəyişdi.

Stalinizmin tüğyan etdiyi bir zamanda elm və mədəniyyətin inkişafı prosesində çox mürəkkəb və çətin bir vəziyyət yaranmışdı. Görkəmli rus folklorşünası M.Azadovski yazırdı ki, «sovet folklorşünaslığının inkişafı yolları şahrahlı olmamışdır». Bu fikri Azərbaycan folklorşünaslığına daha çox şamil etmək olar.

Dünya və rus folklorşünaslığında folklor əsərlərinin qenesioloji köklərini, ayrı-ayrı xalqlarda oxşar süjətlərin mənşəyini müxtəlif üsul və metodlarla öyrənən nəzəriyyə və məktəblər olmuşdur. Tarixi məktəb nəzəriyyəsi belə nəzəriyyələrdən idi. Bir sıra ədəbiyyatşünaslar (o cümlədən folklorşünaslar) ədəbi-mədəni irsə münasibətdə sərt radikal mövqə tutur, bütün keçmiş milli mənəvi dəyərlərin üstündən xətt çəkməyə çalışırdılar. Masalan, o dövrdə çox təhlükəli platformada dayanan «proletkultçular» köhnə olan hər bir şeyi dağıtmağı, yeni proletar mədəniyyəti yaratmağı ısrar edirdilər. Sovet ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi folklorşünaslıqda da dərin kök salmış «vulqar sosiologizm» nəzəriyyəsi çox ciddi bir təhlükəyə çevrilmişdi. «Vulqar sosiologizm»in tərəfdarları şüuru ictimai mühitin və sinfi mənafelərin kortəbii məhsulu kimi başa düşür, buna görə də bəşər mədəniyyətinin inkişafında varisliyi düzgün qiymətləndirmirdilər.

Vulqar sosiologistlər hesab edirdilər ki, yaradılmış hər şey öz dövrünə görə, mənsub olduğu ictimai quruluş və sinif üçün yaxşıdır. Bu o deməkdir ki, «köhnə olan pis, yeni olan yaxşıdır». Bu nəzəriyyənin tərəfdarları keçmişdən qalan hər cür mədəni irsi şübhə altına alırdılar. Şifahi xalq ədəbiyyatına da eyni cür yanaşan vulqar sosiologistlər və proletkultçular qəhrəmanları şah, vəzir, tacir oğlu və s. olan nağıl və dastanlarımızı sinfi düşmənlərin yaradıcılıq məhsulu hesab edir, ideya-məzmunu, qəhrəmanın haqq, ədalət uğrunda vuruşduğunu nəzərə almır, belə nümunələri çıxdaş edirdilər.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərində klassik irsə, xalq yaradıcılığına ziddiyyətli baxışları ilə diqqəti çəkən ziyalılardan biri maarif komissarı, tənqidçi Mustafa Quliyev idi. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafından bəhs edən tənqidçi əvvəlcə xalq mahnılarına yüksək qiymət verir, «sosialist mədəniyyətini yaradarkən» onlardan istifadə olunmasının vacibliyini göstərir: «Musiqi mədəniyyəti xalq mahnılarının əsasında təşkil edilir» (M.Quliyev. Azərbaycan musiqi kulturasının inkişafı. «Maarif və mədəniyyət» jur., 1926, № 7). Bu sözlər maarif komissarının xalq yaradıcılığı haqqında olan müsbət fikirləri idi. Bəs onun mülahizələrinin məhdudluğu nədə idi? Azərbaycan xalq dastanının əsasında yaradılmış ilk milli operalarımız «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm» və bu qəbildən olan «Şahsənəm»i («Aşiq Qərib») sosialist mədəniyyəti üçün yararsız bir şey hesab edən M.Quliyev bu operalardakı musiqi parçalarını İran-fars mənşəli hesab etməklə, «Şur», «Segah», «Bayatı qacar», «Bayatı şiraz» və s. muğamlarımızın, şikəstələrin Azərbaycanın mənəvi tələbatına cavab vermədiyini yazırdı. Onun əqidəsinə görə «bu musiqi Azərbaycan kəndlisinə tamamilə

yabancıdır, bunu yalnız ziyalı və varlı tabeə qəbul etmiş, geniş tabeəyə isə çatmamışdır» (yənə orada).

Xalq ədəbiyyatına və musiqisinə, klassik irsə əgər münasibət 30-cu illərdə davam etməkdə idi. Rəhim Həsənov adlı müəllif öz məqaləsində yazırdı: «Hər bir ağıl başında olan adam deyə bilməz ki, «Əsli və Kərəm», «Aşiq Qərib», «Şah İsmayıl» və bu iki bəstəkarın (Ü.Hacıbəyov və M.Maqomayev nəzərdə tutulurdu. - Q.U.) başqa əsərləri sosialist quruluşuna bu və ya digər faydanı verə bilərlər» (R.Həsənov. Şirkət Məmmədova - türk musiqi teatrosu nəzəriyyəçisi rolunda. - «İnqilab və mədəniyyət» jur., 1932, № 5, sah.30-32).

Klassik irsədən hər cür istifadəni və faydalanmanı zərərli və düşmənçilik hesab edən R.Həsənov göstərir ki, «biz hələ keçmişin təsirlərindən tamamilə azad olmamışıq və özümüz üçün Hacıbəyovun və Maqomayevin yaratdıqlarına qarşı çıxma biləcək qiymətli əsərlər yaratmamışıq» (yənə orada). Klassik irsə «sosialist mədəniyyəti arasında barışmaz bir ziddiyyət» görən, xalq yaradıcılığının bir-birinə yaxın və doğma olan iki sahəsini qarşı-qarşıya qoyan bu «təəssübkeş» müəllif «kolxoz aşçıları yeni və ərimizə uyğun mahnılar yaratmalıdırlar, Cabbarların, Şuşinskilərin və başqa bu kimilərin manerəsi isə bizə yaramır və zərərli» - deyə məşhur muğam ifaçılarının, xalq xanəndələrinin kütlə tərəfindən sevilməsinə qarşı çıxırdı (yənə orada).

O zamanlar el sənətkarları qarşısında qoyulan yersiz tələblər xalq poeziyasına sənətini salakətə aparırdı.

Bütün bunlarla baxmayaraq, dövrü mətbuat və ədəbi orqanların səhifələrində çap edilən tədqiqat xarakterli məqalələr milli folklorşünaslığın inkişafında, sonrakı nailiyyətlərin əldə edilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. İkinci cəhan müharibəsinə qədər Azərbaycan folklorunun bir sıra məsələləri bağlı yazı çap edən müəllifləri - peşəkar folklorşünaslar və başqa sahələrin mütəxəssisləri (ədəbiyyat və incəsənət xadimləri) olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa Ə.Abid, Y.V.Çarmanzaminli, H.Zeynallı, A.V.Baqri, H.Əlizadə, M.H.Təhməsin, S.Mümtaz, H.Araslı və b., ikinci qrupa isə S.Vurğun, A.Şaiq, C.Cabbarlı, M.Rzaquluzadə, Ə.Dəmirçizadə, H.Nəzərli, M.İbrahimov, Ü.Hacıbəyov, A.Faruq, C.Xəndan, B.Behçət, Q.Məmmədli və başqalarını aid etmək olar.

Peşəkar folklorşünasların əsərlərində folklorşünaslığın elmi-nəzəri problemlərinin araşdırılmasına və aydınlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2010-cu il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

DRAMATİK ƏSƏRLƏRİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Dramatik əsərlərin tədrisi barədə bizdə az yazılmamışdır. Bu problemə bağlı rüsumi tədqiqatlar da aparılmış, nəticələri kitab şəklində çap olunmuşdur. Faydalı maraqlı, bu gün də əhəmiyyətini saxlayan metodik mülahizələr az deyildir. Lakin dramatik əsərlərin tədrisinin bu gün yüksək səviyyədə həyata keçirildiyini iddia etmək doğru olmaz. Öz iş təcrübəsindən yazan müəllimlərin məqalələrindən və müşahidələrdən aydın olur ki, dramatik əsərlərin öyrədilməsi prosesində tətbiq olunan metodlar, iş növləri, necə deyirlər, yerindədir sayır. Müəllimlərin əksəriyyəti bu əsərlərin məzmununun öyrədilməsinə həsr edilən dərslərdə, ən yaxşı halda, rollar üzrə oxudan istifadə etməklə kifayətlənirlər. Təhlilə həsr olunan dərslərdə müsahibənin tətbiqinə çox az müraciət olunur, əksəriyyət fərdi sorğuya üstünlük verir. Nəticədə əsərin ideyası, bədii rüsumiyyətləri, obrazların xarakteri barədə dərslərdəki fikirlərin təkrarından irəli gedilmir. Dramatik əsərlərin tədrisi çətinidir. Bu çətinlik ədəbi növün mahiyyətindən, önəm-məqsadından irəli gəlir. Personajların xarakteri, həyata baxışı onların dilindən və əsərin digər iştirakçılarının danışığından bəlli olur. Bunlar həmişə həqiqətə uyğun olmur və oxucudan-şagirddən deyilənlərə, belə demək olarsa, ayıq-sayıq münasibət tələb edir. Dramaturqun niyyəti, ideyaları başqaları – əsərin qəhrəmanları tərəfindən bəyan edilir, əhvalat və hadisələr də çox vaxt danışq-nitq nəticəsində təsvir olunur. Bütün bunlar dramatik növə daxil olan əsərlərin kifayət qədər mütaliə təcrübəsi olmayan şagirdlər tərəfindən çətin qavranılmasına səbəb olur.

Ekspəriməntin gedişində belə bir cəhət də aydınlaşdı ki, dramatik növdən olan əsərlərin həm məzmununun öyrənilməsində, həm də təhlilində yeni texnologiyalardan istifadəyə geniş imkan yaranır.

Dramatik növün nümunəsi olmaqla ekspəriməntə bir sıra əsərlər cəlb edilmişdir. Burada nümunə kimi verilən «Oqtay Eloğlu»nun tədrisi müxtəlif variantlarda təşkil edilmişdir. Bu variantlardan birinin səciyyəvi məqamlarına nəzər salaq. Əsərin tədrisinə məktəb təcrübəsində, adətən, dörd saat vaxt ayrılır. Bu saatların məzmun və təhlil dərslərinə verilməsində də müxtəliflik nəzərə çarpır və bu, təbiiyədir. Sınıfın səviyyəsindən, əsərin məzmunu ilə irəliləmədən tanışlıqdan, müəllimin məqsədindən asılı olaraq bu saatların ayrılmasında fərq özünü göstərir.

Ekspəriməntin gedişində isə iki saat məzmunun öyrənilməsinə, iki saat təhlilə verilməmişdir. Tədqiqat prosesində bizi ciddi düşündürən suallardan biri belə

olmuşdur: Dramatik əsərlərin məzmununun öyrədilməsində hansı iş növünün tətbiqi daha faydalıdır?

«Oqtay Eloğlu» əsərinin məzmununun mənimsənilməsinə həsr edilən birinci dərs «zəncirvari oxu və öyrənmə» (buna pedaqoji ədəbiyyatda “ziqzaq” və ya “mozaika”) adlandırdığımız yeni iş növünün tətbiqi ilə keçilmiş, ikinci saat isə elmi-metodik ədəbiyyatda haqqında çox danışılmış, nöqsanları barədə, demək olar, heç nə xatırladılmamış rollar üzrə oxudan istifadə edilmişdir.

Birinci dərs.

- Mövzu:** C.Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» əsərinin məzmunu üzərində iş.
- Məqsəd:** – əsərin məzmununun öyrənilməsi, ideyası barədə ilkin təəssüratın yaranması;
– milli mənafeyin şəxsi mənafədən üstün tutulması ideyasının aşılınması;
– məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.
- İş forması:** fərdi iş, qruplarla iş.
- Metod, priyom və iş növləri:** beyin həmləsi, müsahibə, zəncirvari oxu və öyrənmə, karusel.
- Təchizat:** – Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakixanova). B., 2006, səh. 100–104.
– əsərin səhnə həyatını əks etdirən şəkillər;
– əsərin tamaşasının lent yazısı (videokaset).

Sövhətə, problemin qoyuluşu.

Keçmiş dərsin (C.Cabbarlının yaradıcılığı) sorğusu başa çatdıqdan sonra yeni mövzunu («Oqtay Eloğlu» əsərinin məzmunu üzərində iş) elan edirəm. Bu, əlbəttə, keçmiş dərslə əlaqələndirilərk elan olunur. Və dərhal videomaqnitofonu (məktəbin imkanından asılı olaraq müxtəlif vasitələrdən, — kompyuter də daxil olmaqla, — istifadə mümkündür) işə salıram. Lentə köçürülmüş tamaşanın ən təsirli epizodlarından birini (dördüncü pərdənin sonunu — Oqtayın bacısı Sevrələ görüşdüyü səhnəni) şagirdlər televiziya ekranında izləyirlər. Heç dörd dəqiqə də çəkməyən bu epizod şagirdləri çox güclü şəkildə mütəəssir edir, əsərə maraq birə-beş artır.

Sinfə müraciət edirəm:

Lövhədə yazılmış sözlərdən (fərd, millət, milli mənəfe, şəxsi mənəfe, şəxsi istək) istifadə etməklə kiçikhəcmli mətn (onun bədii olması vacib deyil) hazırlayın. Bir neçə dəqiqədən sonra artıq yazdıqlarını oxumaq arzusunda olan şagirdlərdən işarələr gəlir və onların sayı get-gedə artır. Bir neçə şagirdin yazısı (müzakirə edilmədən, onlara sual verilmədən) dinlənilir.

Yenidən sinfə müraciət edirəm:

Siz ədəbiyyat və tarix fənlərindən, eləcə də müxtəlif mənbələrdən (televiziya, radio, qəzet, jurnal və s.) vətənimizin müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda canından keçən, ölkəmizin tərəqqisi üçün çarşısan, ağır zəhmətə qatlaşan insanların haqqında oxumusunuz və eşitmisiniz. Heç belə adamlar barədə fikirləş-

misinizmi? Milli mənafeyin həmişə uca tutulmasının vacib olması fikrinə münasibətiniz necədir?

Şagirdlərin fikirlərinin diqqətlə dinlənilməsinə təmin edirəm. Deyilənlərin əsasında tədqiqat sualı formalaşdırılır.

Tədqiqat sualı:

Hər bir vətəndaş milli mənafeyi şəxsi mənafeyindən həmişə üstün tuta bilərmi?

Şagirdlər sualla bağlı mövqelərini açıqlayır, fərziyyələr irəli sürürlər. Bir-birini təkrar etməyə və səciyyəvi olanlar lövhədə qeyd olunur.

Sinif müraciət edirəm:

Əvvəlki dərslərdə olduğu kimi, indi də fərqli fərziyyələr eşidildi. Deməli, əsaslandırılmış tutarlı cavabın müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu, axtarışların, tədqiqatın aparılmasını zəruri edir. Bunun üçün sənə ixtiyarımızda «Oqtay Eloğlu» əsəri kimi tutarlı vasitə var. Onun dərindən mənimsənilməsi çox mətləblərin aydınlaşmasına səbəb olacaqdır. İlk növbədə əsərin məzmunu ətraflı öyrənilməlidir.

Sonra şagirdləri qruplara bölürəm. Bunun üçün şagirdlərdən növbə ilə 1-4 rəqəmlərini saymağı xahiş edirəm. Beləliklə, hər qrupda 4 nəfər olmaqla dörd qrup yaranır. Həmin sinfin şagirdləri artıq bilirlər ki, yaranan bu dörd qrup əsas qruplar adlanır. Və mənim təklifimi gözləmədən yeni qruplar yaradırlar. Bunun üçün əsas qrupdakı 1-lər bir qrupda, 2-lər başqa qrupda, 3-lər üçüncü qrupda, 4-lər 4-cü qrupda birləşirlər. Yaranan yeni dörd qrup ekspert qruplar adlanır. Ekspert qruplar ayrı-ayrılıqda oturlur. Əsərin dörd bərabər hissəyə bölündüyü I, II və III pərdələrinə oxumağı ekspert qruplarına təklif edirəm. Beləliklə, birinci hissəni (əsərin əvvəlindən — «Oqtay. Sən çalış, gələr bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsinə qədər) birinci qrup, ikinci hissəni («Oqtay. Sən çalış, gələr bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsindən — «Oqtay. Acıqlanmayın, Tamara!» cümləsinə qədər) ikinci qrup, üçüncü hissəni («Oqtay. Acıqlanmayın, Tamara!» cümləsindən — «Nadya. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsinə qədər) üçüncü qrup, dördüncü hissəni («Nadya. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsindən — III pərdənin sonuna kimi) dördüncü qrup oxuyur. Bunu dərslərin növbəti — tədqiqatın aparılması mərhələsi saymaq olar.

Tədqiqatın aparılması.

Ekspert qrupların oxusunu adı mütaliə hesab etmək olmaz; qruplarda birləşən şagirdlər anlayırlar ki, onlar üçün ayrılmış hissəni elə mükəmməl mənimsəməlidirlər ki, əsas qrupdakı yoldaşlarında mətnin məzmunu barədə dolğun təsəvvür yarada bilsinlər.

Ekspert qrupların işini ardıcıl müşahidə edirəm. Qrupların işi bir-birindən fərqlənir. Qrupların birində şagirdlər mətni fərdi qaydada oxuyurlar. Başa düşmədikləri mətləbləri elə oxu prosesində bir-birlərindən soruşub aydınlaşdırmağa çalışırlar. Bu qrupun üzvləri oxunu başa çatdırdıqdan sonra təəssüratlarını bir-bir danışirlar. Sonra müzakirə başlanır. Oxunmuş hissədəki əhvalatın, hadisənin məzmi, iştirakçıların mövqeyi, davranışları üçün səciyyəvi olan cəhətlər və s. aydınlaşdırılır. Oxunmuş hissənin məzmununu şagirdlərdən biri bütövlükdə danışır.

Digər ekspert qrupunda isə şagirdlərdən biri mətni ucadan (başqa qruplara mane olmamaqla) oxuyur, digər dörd şagird onu dinləyir. Oxu başa çatdıqdan sonra məndəki əhvalatların, hadisələrin məzminin aydınlaşdırılması, ayrı-ayrı bədii detalların izahı, obrazların mövqeyi və s. həyata keçirilir.

Üçüncü ekspert qrupun şagirdləri mətni fərdi qaydada oxuduqdan sonra dairəvi şəkildə oturur, təəssüratlarını, yoldaşlarının yazdıqlarını təkrar etməmək şərti ilə bir-bir yazaraq sağ tərəflərində oturmuş yoldaşlarına verirlər. İxtisarla verdiyimiz aşağıdakı nümunə bu işin məzmunu barədə təsəvvür yaradır.

— Firangiz qəlbi Oqtaya açmaq istəyir, buna döndürünə cəhd edir. Oqtay isə buna imkan vermir, qız «səpdir». Oqtay ölənin yoxsul, acınacaqlı yaşayışını xatırladır. Firangiz ancaq ehtiyac gözlədiyini deyir. Firangiz «həftələrlə ac qalaram» sözləri Oqtaya güllü təsir edir, nəhayət, məhəbbətini etiraf etməli olur...

— Oqtay həmişə Tamara, İsmail də Səməd təylə söhbətində Azərbaycan səhərinin gülcəyinin purluq olacağına deyir. O buna bəliyə vurub isə mənim Oqtayın və İsmailin səhərinə bu yolda qayıtma verir...

— Oqtayın var-dövlət mənə qaldırmaq. Səmədin onun səhəri qızın varlı ələmə olmasına xatırlatması. Oqtayın qadın. Lakin məhəbbətinin böyüklüyünü və qızın o qadınla mənə qaldırmaq təklifini təkrar...

— Firangiz qardaşın təbriki ilə Oqtaydan məktublarını geri almış, onu sevdiyini deməlidir. Firangiz azab çəkər, o, sənimsədir...

— Səməd bəy Oqtaya eləyirdi olmaya məhəbbət gür. Danışır bəy, Adlan bəy qorxulu adamlar olduqunu bildirir... Adlan bəy Oqtayın yanında məni «səpdir» adlandırdı, bu onun haqqında deyilən, bir sözlə, tədqiqat.

Bu məzmununda təəssüratın yazılması o vaxt mümkündür ki, mətn mükəmməl mənimsənilmiş olsun. Lakin üçüncü ekspert qrup bununla məhdudlaşmır. Qrupun üzvləri nə üçün məhz bu məzmununda təəssürat yazdıqlarının səbəbini izah edir, bununla bağlı suallara cavab verirlər. Bu, tədris oxunmuş hissənin müzakirəsinə aparıb çıxarır. Müzakirə tamamlandıqdan sonra şagirdlərdən biri məzmunu bütövlükdə danışır, qrupun digər üzvləri elə prosesdə əlavələr edir, unudulanları xatırladırlar.

Dördüncü ekspert qrupda da şagirdlərin fəaliyyəti fərqli olmuşdur. Qrup üçün ayrılmış hissə dörd parçaya (qrupdakı şagirdlərin sayı qədər) bölünmüş, hər şagird onun üçün ayrılmış parçanı fərdi qaydada oxumuşdur. Çox qısa müddətdə oxu başa çatmışdır. Şagirdlər oxuduqları parçanı (məndəki ardıcılıq gözlənilməklə) bir-bir danışmışlar. Kimin danışdığı qrupu təmin etməyə, onun parçası bütün qrup tərəfindən oxunmuş və həmin şagirdə kömək göstərməklə (dediklərinə əlavələr etməklə, istiqamət verməklə) yenidən danışmasına imkan yaradılmışdır. Ekspert qrupun gedişində məlum oldu ki, bir neçə şagirdin öz parçasının məzmununu danışması (faktları unutması, qətiyyətsizliyi, təhriflərə yol verməsi) qrupdakı digər şagirdləri təmin etmir.

Qaydaya uyğun olaraq belə hallarda həmin şagirdlər üçün ayrılmış parçaları hamı tərəfindən oxunur və «sahibinə» kömək göstərilir. Bunun bir faydası şagirdlərin yalnız «öz payları» ilə məhdudlaşmalarına imkan verməməsidir. Bu, mətnin qrupun, demək olar, bütün üzvləri tərəfindən bütövlükdə oxunmasına səbəb olur. (Dördüncü ekspert qrupda həyata keçirilən işin əhəmiyyəti ondadır

ki, şagirdlərin hər birində məsuliyyət hissini daha da artırır. Hər şagird qrup yoldaşlarını razı salmaq üçün «öz payını» daha mükəmməl öyrənməyə səy göstərir. Təsədüfi deyildir ki, zaman keçdikcə qrup üzvlərinin işə qarışması halları zəifləyir, əksər hallarda hər şagird «öz payını» yoldaşlarını təmin edəcək səviyyədə təqdim etməyə nail olur.

Sonra müzakirə başlanır. Bu prosesdə mətnə müraciət edilir, faktlar dəqiqləşdirilir. Bu qrupun sonuncu mərhələdəki işi də maraqlıdır. Ayrı-ayrı kiçik kağızlarda qrupdakı şagirdlərin sayı qədər rəqəm yazılır və bükülür. Hər şagird bir kağız götürür, kimə «1» rəqəmi düşübsə, oxunmuş parçanın məzmununu başlanğıc hissədən danışmağa başlayır, müəyyən məqamda (mətn əvvəlcədən 4 hissəyə ayrılır) onu «2» rəqəmli kağızı götürmüş şagird əvəz edir. Beləliklə, qrupun üzvləri mətnin məzmununu bütövlükdə danışıq. Bu prosesdə hər bir şagirdin hazırlıq səviyyəsi müəyyənləşir. Şagirdlər zəif mənimlədikləri məqamlara yenidən baxmaq imkanı qazanırlar.

Ekspert qruplarda iş başa çatdıqdan sonra hər bir şagird əsas qrupa — öz qrupuna qayıdır. Beləliklə, ilk yaradılan dörd qrup ayrı-ayrılıqda oturur və hər ekspert öyrəndiyini digərlərinə çatdırır. Bir az da xırdalasaq, «birlər» (1 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) birinci hissənin (əsrin əvvəlindən — «Oqtay. Sən çalış, gələcək bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsinə qədər), «ikilər» (2 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) ikinci hissənin («Oqtay. Sən çalış, gələcək bir gün ki, zavallı kütləni də həmin yüksəklikdə görərsən» cümləsindən — «Oqtay. Acıqlanmayın, Tamara!» cümləsinə qədər), «üçlər» (3 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) üçüncü hissənin («Oqtay. Acıqlanmayın, Tamara!» cümləsindən — «Nadya. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsinə qədər), «dördlər» (4 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) dördüncü hissənin («Nadya. Sanki hər sözün bir qanun imiş» cümləsindən — III pərdənin sonuna kimi) məzmunu barədə qrup üzvlərində dolğun təsəvvür yaradır, suallara əhatəli cavab verirlər.

Müəllim üçün məlumat

«Zəncirvari oxu və öyrənmə» adlandırdığımız (qeyd edildiyi kimi, peşəkar ədəbiyyatda «ziqzaq», bəzən də «mozaika» adı ilə təqdim olunur) bu iş növünün həm güclü, həm də zəif cəhətləri var. Az müddətdə geniş təlim materialının əhatə olunması, şagirdlərin məsuliyyətinin artması baxımından faydalıdır. Hər bir şagirdin bütöv mətnlə təmasda ola bilməməsi (mətni bütünlüklə oxumaması) bu iş növünün zəif cəhəti hesab edilməlidir. Mətni şagirdin özünün birbaşa və bütövlükdə oxuması təəssüratın zənginliyinə, estetik duyumun tamlığına əhəmiyyətli təsir edir. Buna nail olmaq üçün əsrin bütövlükdə oxusunu birinci dərstdən sonra ev tapşırığına daxil etmək faydalıdır.

Aşağıdakı cədvəl təsvir olunan iş növünün təşkili ilə bağlı oxucuda yaranan təsəvvürün konkretləşməsinə əhəmiyyətli təsir edəcəkdir.

Əsas qruplar	1. A.Natəvan.	1. Ə.Elnur.	1. İ.Gülənar.	1. M.Kazım.
	2. A.Yenilə.	2. Ə.Lalə.	2. Nurlanə.	2. M.Tələh.
	3. D.Gülüstən.	3. Ülviyyə.	3. Q.Sara.	3. M.Nicat.
	4. Ə.Siyatəl.	4. H.Anar.	4. Q.Nigar.	4. S.Fərman.

Ekspert qruplar	1. A.Natəvan. 2. Ə.Elnur. 3. İ.Gülənar. 4. M.Kazım.	1. A.Yenilə. 2. Ə.Lalə. 3. Q.Nurlanə. 4. M.Tələh.	1. D.Gülüstən. 2. Ə.Ülviyyə. 3. Q.Sara. 4. M.Nicat.	1. Ə.Siyatəl. 2. H.Anar. 3. Q.Nigar. 4. S.Fərman.
Ekspert qruplarının işi	I hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.	II hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.	III hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.	IV hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.
Ekspert qrupların üzvləri əsas (ilk) qruplara qayıdır, öyrəndiklərini yoldaşlarına çatdırırlar.				
Öxunmuş hissələr	I hissəni A.Natəvan danışıq. (A.Yenilə, D.Gülüstən, Ə.Siyatəl dinləyir).	I hissəni Ə.Elnur danışıq. (Ə.Lalə, Ə.Ülviyyə, H.Anar dinləyir).	I hissəni İ.Gülənar danışıq. (Q.Nurlanə, Q.Sara, Q.Nigar dinləyir).	I hissəni M.Kazım danışıq. (M.Tələh, M.Nicat, S.Fərman dinləyir).
əsas qruplarda dinlənilir, müzakirə edilir, fikir mübadiləsi aparılır.	II hissəni A.Yenilə danışıq. (A.Natəvan, D.Gülüstən, Ə.Siyatəl dinləyir).	II hissəni Ə.Lalə danışıq. (Ə.Elnur, Ə.Ülviyyə, H.Anar dinləyir).	II hissəni Q.Nurlanə danışıq. (İ.Gülənar, Q.Sara, Q.Nigar dinləyir).	II hissəni M.Tələh danışıq. (M.Kazım, M.Nicat, S.Fərman dinləyir).
	III hissəni D.Gülüstən danışıq. (A.Natəvan, A.Yenilə, Ə.Siyatəl dinləyir).	III hissəni Ə.Ülviyyə danışıq. (Ə.Elnur, Ə.Lalə, H.Anar dinləyir).	III hissəni Q.Sara danışıq. (İ.Gülənar, Q.Nurlanə, Q.Nigar dinləyir).	III hissəni M.Nicat danışıq. (M.Kazım, M.Tələh, S.Fərman dinləyir).
	IV hissəni Ə.Siyatəl danışıq. (A.Natəvan, A.Yenilə, D.Gülüstən dinləyir).	IV hissəni H.Anar danışıq. (Ə.Elnur, Ə.Lalə, Ə.Ülviyyə dinləyir).	IV hissəni Q.Nigar danışıq. (İ.Gülənar, Q.Nurlanə, Q.Sara dinləyir).	IV hissəni S.Fərman danışıq. (M.Kazım, M.Tələh, M.Nicat dinləyir).

Ekspertlərin əsas qruplarda apardığı işi dərslin «Qazanılmış biliklərin mübadiləsi» mərhələsi hesab etmək olar.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Müzakirə üçün müəyyənləşdirdiyim suallar, başlıca olaraq, deyilən fikirləri tədqiqat sualına istiqamətləndirmək məqsədini güdür. Əsrin bir hissəsi (IV, V və VI pərdələr) oxunmadığından yekun fikir söyləmək, əsaslandırılmış nəticə çıxarmaq hələ təzdir. Lakin müzakirə prosesində buna zəmin yaradılmalıdır. Bu işə sualların məzmunundan çox asılıdır. Müəyyənləşdirilmiş suallardan daha vacib hesab etdiklərim aşağıdakılardır:

1. Oqtay kimdir, qarşısına hansı məqsəd qoymuşdur?
2. O, hansı şəraitdə və kimlərlə tamaşa hazırlayır?
3. «Oqtay özünün və ailəsinin rahatlığını, səadətini xalqın mənafeyinə qurban verir» fikrini əsərdən nümunələr göstərməklə sübut edə bilərsinizmi?
4. Firəngizlə tanışlığı Oqtayın həyatına, fəaliyyətinə nə cür təsir edir?
5. Firəngizin ondan «üz çevirməsi» Oqtaya necə təsir edir?

Dərsin növbəti mərhələsində («Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması») şagirdlər əsərin oxunmuş hissəsi ilə bağlı gəldikləri qənaətləri ümumiləşdirirlər:

— İstedadlı aktyor olan Oqtay qarşısına milli teatr yaratmaq vəzifəsini qoymuşdur. Oqtay teatrın xalq üçün vacib olduğunu gözəl anlayır. Digər xalqların mədəniyyətinin yüksəlməsində teatrın mühüm rol oynadığını bilən Oqtay nə uğrunda çarpışdığını dərk edir və başqalarına da anlatmağa çalışır. Pul, vəzifə, şöhrət qazanması üçün imkan olsa da, nəcib məqsədindən dönmür. Yoxsulluq, təhqir və təhmətlər Oqtayı sarsıtmır. Firəngizlə tanış olması onu ruhlandırır. İndi o daha böyük həvəslə, iqiqat qüvvə və əzmlə çalışır. Lakin Aslan bəyin təhrikilə Firəngizin Oqtaydan «üz döndərməsi» bu böyük və səmi mi sənətkarı sarsıdır.

Qiymətləndirmə.

Qiymətləndirməni şagirdlərin özləri aparırlar. Qiymətləndirmə vərəqəndə göstərilən tələbləri əsas götürərək öz fəaliyyətlərinə uyğun rəqəmi dairəyə alırlar.

Şagirdin adı və soyadı: _____	Tarix: _____
Mövzunun mənimsənilməsi.	
Çox zəif:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.
Dərsdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).	
Fəal olmadım:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.
Dərsdə digərlərini dinləməsi.	
Zəif dinləmişəm:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.
Dərsin maraqlı keçməsi.	
Maraqsız oldu:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Ev tapşırığı:

1. Sınıfdə oxunmuş hissənin (I, II, III pərdələrin) məzmununu yığcam danışmağı öyrənmək.
2. «Öz ideali uğrunda çarpışan Oqtay hansı maneələri dəf etməli olur?» mövzusunda yığcam məruzə hazırlamaq.

X SINIFDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ

(I MƏQALƏ)

Akif MƏMMƏDOV,
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Ümumi məsələlər

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi digər siniflərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, sistemə kursun (fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis) tədrisi V sinifdən başlayır və IX sinifdə başa çatır. X sinifdə isə təlimin məzmunu, əsasən, iki istiqamət kəsb edir:

a) Bir tərəfdən V-IX siniflərdə keçilənlər təkrarlanaraq sistemə salınır, dərinləşdirilir, fonetika və leksikaya aid öyrənilmiş anlayışlar yada salınmaqla bərabər, bu sahəyə aid bəzi yeni məlumatlar da verilir ("Azərbaycan dilinin quruluşu" bölməsində).

b) Digər tərəfdən dil və dilçilik, yazı, dillərin bölgüsü, dil və mədəniyyət, nitq mədəniyyəti, Azərbaycan ədəbi dili və s. haqqında yeni nəzəri biliklər, məlumatlar verilir.

Tədris planına görə, X sinifdə Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə həftədə 2 saat (il ərzində 68 saat) vaxt ayrılır. Mövcud "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı"nda (Bakı, 2002) X sinifdə Azərbaycan dili tədrisinin özünəməxsusluğu belə göstərilir: "Orta ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərinin tədrisi bir qədər ayrı istiqamətdə davam etdirilir. Burada həm V-XI siniflərdə keçilənlər təkmilləşdirilir və möhkəmləndirilir, həm də Azərbaycan dilinin başqa xüsusiyyətləri – ictimai mövqeyi, üslubları və s. haqqında alınmış biliklər genişləndirilir, müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır". (Göstərilən mənbə: səh. 4). Ümumiyyətlə, X-XI siniflərdə öz yerini tapan yeni mövzuların öyrədilməsində də (məsələn, "Ədəbi dilin normaları", "Üslubiyyət" və s.) şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri bilik və bacarıqlara istinad edilir, bir növ praktik şəkildə verilmiş nitq bacarıq və vərdişlərini elmi-nəzəri əsasları şərh edilir. Məsələn, şagird V sinifdə fonetikanı keçərkən çoxlu orfoqrafik və orfoepik qaydalar öyrənir, onları dənə-dənə nitqində tətbiq etməklə müəyyən bacarıq və vərdişlərə yiyələnir. X sinifdə isə "Ədəbi dilin normalarını" öyrənərkən başa düşür ki, bunlar Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normalanıdır və onlara əməl etmək hər kəsin borcudur. Yəni bu, nitq mədəniyyətinin düzgünlük şərtidir və bu şərt daha çox ictimai səciyyə daşıyır.

X sinifdə Azərbaycan dili təliminin məzmununa aşağıdakılar daxildir: Dil haqqında məlumat. Yazı, onun mahiyyəti və inkişaf mərhələləri. Dilçilik elmi. Azərbaycan dilinin dünya dilləri və türk dilləri arasında yeri. Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi. Azərbaycan dilinin quruluşu: fonetika və leksika haqqında bəzi anlayışlar (intonasiya, vurğu, işlənmə dairəsinə görə söz qrupları və s.). Nitq mədəniyyəti. "Nitq mədəniyyəti" ifadəsinin iki mənada işlənməsi: dilçiliyin bir bölməsi və yüksək səviyyəli nitq kimi. Nitq mədəniyyətinin şərtləri. Ədəbi dil anlayışı. Ədəbi dilin normaları.

Proqramda hər bölməyə ("Dil haqqında məlumat", "Azərbaycan dilinin quruluşu", "Nitq mədəniyyəti") aid şagirdlərin bilməli və bacarmalı olduqları anlayışlar verilmişdir ("Şagirdlər bilməlidirlər", "Şagirdlər bacarmalıdırlar").

X sinif proqramının sonunda rabitəli nitqin inkişafına aid görülməli işlərin sistemi, əsas istiqamətləri verilir, mətnin təhlili, mətnin tərtibi və mətnin təkmilləşdirilməsi üzrə şagirdlərin bacarmalı olduqları məsələlər göstərilir.

"V-IX SINİFLƏRDƏ KEÇİLƏNLƏRİN TƏKRARI" BÖLMƏSİNİN TƏDRİSİ

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı ilə başlayır. Bu məqsədlə proqramda 3 saat vaxt ayrılır. Məlumdur ki, bütövlükdə sisteməlik kursun təkrarı üçün 3 saat vaxt azdır (çünki V-IX siniflərdə sisteməlik kurs öyrədilir). Lakin müəllim nəzərə almalıdır ki, həm X, həm də XI siniflərdə "Azərbaycan dilinin quruluşu" bölməsini tədris edərkən sisteməlik kursun təkrarına kifayət qədər vaxt olacaq. Odur ki, müəllim bu 3 saati aşağıdakı kimi planlaşdırsa, daha məqsədəuyğun olar:

1. Fonetika, leksika və söz yaradıcılığına aid keçilənlərin təkrarı – 1 s.
2. Morfologiyaya aid öyrənilənlərin təkrarı – 1 s.
3. Sintaksisin təkrarı – 1 s.

Dərslərdə də (Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N. "Azərbaycan dili", X sinif üçün dərslik, Bakı. "Azpoliqraf" nəşr., 2009) işin təxminən bu istiqamətdə aparılması nəzərdə tutulur. Orada hər bölməyə aid suallar, sonra isə müvafiq çalışmalar sistemi təqdim edilir. Lakin həm suallar, həm də çalışmalar sisteməlik kursun təkrarı üçün çox sadədir və bölmələri, aşağı siniflərdə əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri tam əhatə etmir. Məsələn, fonetika, leksika və söz yaradıcılığına aid cəmi 6, morfologiyaya aid 4, sintaksisə aid 6 sual verilir. Həm də bu sualların əksəriyyəti, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, X sinif şagirdləri üçün aşağı səviyyədədir və düşündürücü deyil. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. Fonetika nədir? 2. Əsas nitq hissələri hansılardır? 3. Köməkçi nitq hissələri hansılardır?" (yənə orada, səh. 6) və s.

Təbii ki, təkrar dərslərdə frontal sorğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə alan müəllim dərslərdəki suallarla kifayətlənməməli, onlarla yanaşı, əlavə suallardan da istifadə etməlidir. Çalışmalıdır ki, bu suallar düşündürücü olsun, şagirdin təfəkkür qabiliyyətini, nəzəri biliklərinin tətbiqi bacarığını və s.-ni aşkara çıxarmağa kömək etsin. Nümunə üçün fonetikaya aid bir neçə sual və tapşırıq nəzər salaq:

1. Sözlün səs-hərflər tərkibi neçə cəhətdən fərqlənir?
2. Elə sözlər deyir ki, onlarda səs hərfdən çox olsun.
3. Hərflər səsəndən çox olan bir neçə söz deyir.
4. Azərbaycan dilində hansı səslərin hərfləri işarəsi yoxdur?
5. Vurğunu dəyişməklə mənası dəyişən 10 söz söyləyin.
6. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər hansılardır?
7. *Hərçənd, indi, dramaturgiya, nümunə, İngiltərə* və s. sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirin.
8. Verilmiş sözləri fonetik təhlil edin.
9. Sözlün hecalara ayrılması ilə sətirdən-sətrə keçirilməsi arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır?
10. "Şair" sözünü cümlədə elə işlədin ki, vurğu "şa" hecasına (I hecaya düşsün).
11. Elə sözlər söyləyin ki, vurğu uzun saitli hecaya düşsün.

Bu tip sual və tapşırıqlardan eləcə də "leksika" bölməsinin tədrisində istifadə etmək olar.

1. Omonimlərlə çoxmənalı sözlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır? Fikrini nümunələrlə əsaslandır.

2. Omonimik formalar (paronimlər, omofonlar, omoqraflar və s.) haqqında məlumat ver.
3. Həm omonim, həm də çoxmənalı söz kimi işləyə bilən sözlər söylə, onları cümlələrdə işlət.
4. *Radio, rəndə, müxbir, dairə, jurnal, okean* sözlərinin alınma olduğunu göstərən əlamətlər hansılardır?
5. *Duzsuzluq, göyərtili, səssizlik* sözləri hansı nitq hissələrindən yaranmışdır?
6. Sözlün başlanğıc forması ilə kökü nə vaxt eyni ola bilər?
7. Hansı şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdir?
8. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının hansı yolları var?
9. Məhdudşübhəlik söz qruplarını (dialekt sözləri, yeni sözlər, qarqonlar, vulqar sözlər və s.) say.

Göründüyü kimi, bu suallar dərslərdəki suallardan həm çətinlik dərəcəsinə, həm şagirdlərin müqayisə apara bilmək, məntiqi nəticə çıxarmaq qabiliyyətini yoxlamaq, həm də tətbiqi istiqamətli olmalarına görə fərqlənir. Müəllim digər bölmələrə dair keçilənləri də təkrar edərkən belə suallar tərtib etməli və şagirdləri onlarla işlətməlidir.

Dərslərin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, oradakı çalışmalar V-IX siniflərdə keçilənləri təkrar etmək baxımından nəinki azdır, bəziləri hətta məqsədəuyğun deyil və ya az uyğundur. Məsələn, səhifə 3-dəki 2-ci çalışmada belə bir tapşırıq verilir: "... sözlərdə saitlərin altından bir, samitlərin altından iki xətt çəkin". X sinif şagirdi üçün bunun çox sadə və praktik baxımdan əhəmiyyətsiz olduğunu nəzərə alaraq, müəllim elə həmin məsələyə aid başqa tapşırıqlar verə bilər. Məsələn: 1) Mətdən deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözləri seçib qeyd edin; 2) Mətdə səs-hərflər tərkibi fərqlənən 5 sözü fonetik təhlil edin və s.

Dərslərdə fonetika və leksikanın təkrarı üçün cəmi 4 tapşırıq verilmişdir ki, onlardan biri (1-cisi) suallardan ibarətdir. Digərində isə (3-cü çalışmada) sözləri əvvəlcə nitq hissələrinə ayırmaq, sonra onları quruluşuna görə təsnif etmək tapşırılır ki, bunun da fonetika və leksikaya daxil yoxdur. Dərslərdə morfologiyanın təkrarı üçün 2, sintaksisin təkrarı üçün isə 3 çalışma verilmişdir. Bunları nəzərə alan müəllim "V-IX sinifdə keçilənlərin təkrarı" mövzusunun tədris edərkən əlavə olaraq aşağıdakıları da diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

- 1) Fonetikada diqqət daha çox şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdislərinin nə dərəcədə formalaşmasına yönəldilməlidir. Odur ki, təkcə qaydalar soruşulmamalı, eyni zamanda yazılışı ilə deyilişi fərqlənən sözlər üzərində daha çox iş aparılmalıdır.
- 2) Yaxşı olar ki, müəllim lüğət üzrə imlalar, izahlı imla, rəhbərsiz mətn əsasında adı imlalardan istifadə etməklə şagirdlərin yazı vərdislərini də inkişaf etdirdir.
- 3) Leksikanın təkrar edərkən diqqət daha çox omonimlərlə çoxmənalı sözlərin fərqləndirilməsinə, sözlərin leksik mənalılarının öyrədilməsi ilə yanaşı, bu sözlərin cümlələrdə yerində işlədilməsinə yönəlməlidir.
- 4) Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi qayğısına qalmaq gərəkdir. Müəhədlər göstərir ki, bu baxımdan vəziyyət o qədər də yaxşı deyil.
- 5) Təkrar dərslərdə linqvistik təhlil formalarından faydalanmaq daha məqsədəuyğundur. Məktəblərimizdə fonetik, sintaktik, sözlün tərkibinə görə təhlili formaları geniş yayılsa da, leksik təhlil az müraciət edilir. Lakin qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, bu təhlil forması da bölmənin təkrarı üçün çox əhəmiyyətlidir.
- 6) Təkrar dərslərdə testlərdən istifadə də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə müəllim ayrı-ayrı siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test kitablarından (yarımillik və illik yekun testlər və s.) və test banklarından yaradıcı şəkildə istifadə edə bilər.
- 7) Morfologiyanın təkrarında aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

a) Oxşar anlayışların fərqləndirilməsi: yer bildiran isimlərlə yer zərfləri, sifət və tarzi-hərəkət zarfı, sayla kəmiyyət zarfı, isimləşən sifətlərin və ya sifətləşən isimlərin hansı nitq hissəsi olması, əvəzlilərin əvəz etdiyi nitq hissəsi ilə dəyişik salınması və s.

b) Omonim şəkilçilərin fərqləndirilməsi. Məsələn, şagird **-dir, -dir, -dur, -dür** şəkilçisinin fəllərdə şəxs şəkilçisi (oxuyubdur), adlarda xəbərlilik şəkilçisi (yaxşıdır, belədir), icbar növ (yazdırmaq), təsirsiz fəldən təsirli fəl düzəldən (söndürmək) və s. şəkilçi olduğunu bilməli və onları fərqləndirməyi bacarmalıdır.

c) Köməkçi nitq hissələrində **qrammatik omonimlik** diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bəzi məsələləri nəzərdən keçirək: ilə (-la, -lə) - bağlayıcı (daşla sement) və qoşma (daşla vurmaq); ki - bağlayıcı (Dedim ki, yoxdur), adət (yoxdur ki?), sifət düzəldən şəkilçi (dünənki ahvalat) kimi və s.; **-da, -də** - bağlayıcı (sən də gəl), adət (gəl də), yerlik hal (daftordə), zərf düzəldən şəkilçi (Gündə görüşürük) kimi və s.

8) Sintaksis bölməsinin təkrarında da müəllim aşağıdakı məsələlərə fikir versə, faydalı olar:

a) Söz birləşməsi anlayışı. Onların sözdən və cümlədən fərqi. Verilmiş sözlər əsasında söz birləşmələri tərtib etmək və onları cümlələrdə işlətmək.

b) Sintaktik əlaqələr. Söz birləşməsinin tərəfləri və cümləni təşkil edən sözlər arasında sintaktik əlaqələri düzgün təyin etmək.

c) Cümlə üzvlərini düzgün təyin etmək. Oxşar cümlə üzvlərini (mübtədə - qeyri-müəyyən vasitəsinə tamamlıq; yönük, yerlik və çıxışlıq hallarda işlənen tamamlıq - yer zərfliyi; təyin - tarzi-hərəkət, kəmiyyət zarfliyi, səbəb və məqsəd zərflilikləri və s.) fərqləndirməyi bacarmaq.

ç) Sadə və mürəkkəb cümlələri fərqləndirmək, onlardan öz nitqində istifadə etməyi bacarmaq.

d) Baş və budaq cümlə anlayışı, onların yerinin dəqiq təyin edilməsi.

e) Eyni fikrin feli tərkibli sadə cümlə və tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə edilə bilməsi.

ə) Tabeli mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrlə və əksinə çevrilməsi ilə bağlı praktik işlər və s.

V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarının 3-cü - sonuncu saatında müəllim əvvəlcə seçdiyi, ya özünün tərtib etdiyi testlərlə və yaxud digər yekunlaşdırıcı tapşırıq formaları ilə şagirdləri işlədə bilər. Təcrübə göstərir ki, bu zaman yeni təlim metodlarından (qruplarla iş və klaster (şaxələndirmə) metodu və s.) istifadə daha çox əhəmiyyətlidir. Bu metodlardan istifadə müəllimə imkan verir ki, daha çox məsələlər ətrafında, həm də daha çox şagirdlə işləyə bilsin.

"DİL HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT" BÖLMƏSİNİN TƏDRİSİ

X sinifdə "Dil haqqında ümumi məlumat" bölməsinin tədrisinə 14 saat vaxt ayrılır. Programın tələbinə görə bu bölmənin tədrisindən sonra şagirdlər aşağıdakıları bilməlidirlər:

"Azərbaycan dili anlayışının mahiyyətini; Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyətini; Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunu; dilin xalqın mədəniyyəti, tarixi ilə bağlılığını; milli və dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu; dilin mahiyyətini; dilin funksiyalarını; yazının növlərini; dilçiliyin mahiyyətini, onun sahələrini, digər elmlərlə əlaqəsini" (Göstərilən proqram, səh. 53).

Proqramda bu bölmənin tədrisi nəticəsində şagirdlərin nələri bacarmalı olduqları da öz əksini tapıb. Bunlar aşağıdakılardır:

"Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini şərh etməyi; dilin xalqın mədəniyyəti ilə bağlılığını izah etməyi; yazının növlərini fərqləndirməyi; dilçilik elminin sahələrini fərqləndirməyi; Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərinə aid nümunələri bir-birindən fərqləndirməyi" (yənə orada, səh. 53).

Məlumdur ki, fənnin tədrisi onun planlaşdırılmasından çox asılıdır. Müəllim əvvəlcədən sinfin səviyyəsini nəzərə alaraq haqqında söhbət gedən bölməni ilə planlaşdırmalıdır ki, tədrisdə çətinlik yaranmasın. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər «Dil haqqında ümumi məlumat» bölməsinə ayrılan 14 saat aşağıdakı kimi planlaşdırırlar:

- 1) Dil nədir? - 1 saat.
- 2) Dilin funksiyaları - 1 saat.
- 3) Yazının əsas xüsusiyyətləri və inkişaf mərhələləri - 1 saat.
- 4) Çalışmalarla iş --- 1 saat.
- 5) Dilçilik, onun digər elmlərlə əlaqəsi - 1 saat.
- 6) Dilçilik elminin sahələri - 1 saat.
- 7) Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat - 1 saat.
- 8) Azərbaycan Respublikasının dövlət dili - 1 saat.
- 9) Dünya dilləri. Dillərin mənşəsinə görə bölgüsü. Türk dilləri ailəsi - 1 saat.
10. Dillərin tipoloji (morfoloji quruluşuna görə) bölgüsü. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu - 1 s.
- 11) Çalışmalarla iş - 1 s.
- 12) Dil və mədəniyyət - 1 s.
- 13) Dil və xalqın tarixi - 1 s.
- 14) "Dil haqqında məlumat" bölməsinə aid keçilənlərin təkrarı - 1 s.

X-XI siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, V-IX siniflərdən fərqlənir. Bu fərq özünü daha çox dilin nəzəri istiqamətində göstərir. Yəni sistematik kursun tədrisi zamanı daha çox şagirdlərin nitq inkişafına, praktik cəhətə fikir verildiyi halda, X-XI siniflərdəki tədris materialları nisbətən elmi-nəzəri mahiyyət daşıyır. Məsələn, deyək ki, sistematik kursda Azərbaycan dilinin fonetik və digər normaları tədricən öyrədilir. Ancaq bu dilin tarixi, morfoloji quruluşunun mahiyyəti, türk və dünya dilləri arasında yeri kimi nəzəri məsələlər X sinifdə şagirdə çatdırılır. Mövzuların adları da göstərir ki, "Dil haqqında ümumi məlumat" bölməsi də belədir. Odur ki, burada müəllimin **şərhi, nəqləmə** kimi metodlar daha çox yararlıdır. Birinci ("Dil nədir?") mövzusunun tədris edərək müəllim öz izahında aşağıdakı məsələlərə fikir verməli, onları şagirdlərinə çatdırmağa çalışmalıdır:

1) "Dil" sözünün iki mənada işlənməsi. Bunlardan birincinin (bədən üzvlərindən biri) dilçiliyi maraqlandırdığını şagirdlərə çatdırmaq. Sözün ikinci anlamının - insanlar arasında ünsiyyət vasitələrindən biri olması.

2) Şagirdlər burada höküm bilməlidirlər ki, dil - işarələr sistemindən (səs, söz, cümlə və s.) ibarətdir, ünsiyyət prosesi yox, ünsiyyət üçün vasitədir (qələm yazmaq üçün vasitə olduğu kimi).

3) İnsanlar arasında dildən başqa da ünsiyyət vasitələri var. Məsələn, işıq və səs siqnalları, jest və mimika və s. Dil - daha mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Çünki insanın fikirlərini dil qədər ətraflı çatdırmaq, ifadə edən başqa ünsiyyət vasitəsi yoxdur.

4) Dil cəmiyyətə mənsubdur. Cəmiyyətdən kənarında dil mövcud deyil. Cəmiyyət də dilsiz formalaşa bilməz. Deməli, dil ictimai hadisədir.

5) Dil yalnız insanlara məxsusdur. Başqa varlıqların dili yoxdur, onların çıxardığı səslər qeyri-şüari, yəni instinktiv səciyyə daşıyır. İnsanın dilini digər varlıqların "dil"indən (çıxardığı səs siqnallarından) fərqləndirən ən əsas əlamət odur ki, o (insanın dili) şüurla sız bağlıdır.

6) Dilin yaranması üçün fizioloji amilin əsas rol oynaması. Yəni bədən üzvlərinin müəyyən formaya düşməsi, səs aparatının təşəkkül tapması.

7) Dilin iki formada təzahür etməsi: səsli dil (danışmaq), yazılı dil (yazı). Dərslərdə verilən çalışmalar da müəllimin izahının şüurlu surətdə başa düşülməsinə kömək edə bilər. 14-cü çalışmada belə bir sual verilir: "Məlumdur ki,

heyvanlar bir-birini xəbərdar etmək üçün səs siqnallarından istifadə edirlər. Bunun əsasında demək olarmı ki, heyvanlarda da səs dili var?" Bu sual müəllimin "Dil təkcə insanlara məxsusdur" məlumatından əvvəl oxunmalıdır. Belə olduqda şagirdlər insanlara məxsusdur, bəziləri heyvanlarda da səsli dilin olmasını sübut etməyə çalışırlar. Hər mübahisə edir, bəziləri heyvanlarda da səsli dilin olmasını sübut etmək üçün arqumentlər gətirirlər. Sonda müəllimin müdafiəçiləri fikirlərini sübut etmək üçün arqumentlər gətirirlər. Sonda müəllim müzakirəyə yekun vurur, dilin yalnız insana məxsusluğunu inandırıcı şəkildə şərh edir.

15-ci çalışmada da təqdim edilən hadisə heyvanların dilinin olmadığını, onların insanın nə dediklərini süurlu şəkildə anlamadıklarını sübut edir. 16-cı çalışmada M.Füzulidən verilən sitat:

Eyləsən tutiyyə təlim ədəyi- kəlimat,

Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz – şagirdlərə aydınlaşdırılır: tutuquşu insan kimi danışsa da, nə dediyini başa düşmür, ona təlim edilən kəlmələri süursuz şəkildə təkrar edir. 17-ci çalışmada İsgəndərdən danışılan hekayədə isə dilin irsi, irqi olmadığı, həyatda qazanıldığı göstərilir.

Müəllim dərslərindən sonra bu çalışmaları sinifdə icra etdirə bilər. 18-ci çalışmada isə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin dil haqqında fikirləri verilir. Evdə bu fikirlərin əzbərlənməsini şagirdlərə tapşırmaq məqsəduyğundur.

"**Dilin funksiyaları**" mövzunu tədris edərkən müəllim ilk növbədə "funksiya" sözünü şərh etməlidir. Şagird bilməlidir ki, dilin funksiyaları dedikdə dilin vəzifələri, dilin nələri yerinə yetirdiyi başa düşülməlidir. *Dilin birinci, əsas funksiyası (insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması) əvvəlki dərstdə şərh olunduğundan onun üzərində çox dayanmağa dəyməz. Ancaq şagirdlər bilməlidirlər ki, başqa ünsiyyət vasitələri də var və dilin onlardan fərqi, üstünlüyü nədir. Dilin ikinci – *adlandırma, yəni dilin insanları əhatə edən əşya və hadisələri ifadə etmək funksiyasını şərh edərkən yaxşı olar ki, müəllim "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı, guya, Dədə Qorqudun bütün əşyalara ad verdiyini, ancaq dörd əşyanı düzgün adlandırmadığı hadisəsini yada salsın. Müəllim şərh etməlidir ki, əşya ilə onun adı arasında çox vaxt əlaqə olmur, ad bir növ şərti xarakter daşıyır. Dilin üçüncü funksiyası isə təfəkkürlə, insanların düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, insan əvvəl düşünür, sonra isə düşüncələrini ifadə edir. Bu, dilin fikri ifadə etmək funksiyası adlanır. Müəllimin şərhindən sonra 19-cu çalışmanın icrasına başlanılır. Orada mövzuya aid suallar verilir. Şagird sualı oxuyur və ona cavab verməyə çalışır. Digər şagirdlər də onun cavabına əlavə və düzəlişlər edə bilərlər. Digər çalışmalarda da (20, 21, 22, 23) verilən mətnlər dilin funksiyalarının əyani şəkildə başa düşülməsinə kömək edir.**

"**Yazı və onun inkişaf mərhələləri**" mövzunu tədris edərkən müəllim ilk növbədə yazılı dilin mahiyyətini, onun yaranma səbəblərini, səsli dildən fərqli və üstün cəhətlərini başa salmalıdır. Dərslərdə yazıya verilən tərif (yazı - səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemidir) onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini əhatə edir:

a) Yazı – səsli dilin ifadəsini və qavrayışını təmin edir. Deməli, səsli (şifahi) dil əvvəl, yazı isə sonra yaranmışdır.

b) Yazı işarələr sistemidir. Bu işarələr hərfldir, ancaq bu hərfldər də müəyyən sistem təşkil edir. Yazı səsli dilin qavrayışını necə gəldi yox, müəyyən normalara tabe olmaqla ifadə edir. Burada yazıdakı orfoqrafik, durğu işarələri qaydaları və s. nəzərdə tutulur. Sonra müəllim izah edir ki, yazı səsli dilin yaranmasından çox sonralar, həm də tədricən yaranmış və bugünkü şəkli düşmüşdür. Beləliklə, yazının yaranması, bugünkü şəkli düşməsi aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

c) **Əşyevi yazı.** Bu mərhələni şagirdlər asan başa düşürlər. Yaxşı olar ki, burada Azərbaycan nağıllarında ("Qara vəzir", "Daşdəmirin nağılı") əşyevi yazı ilə bağlı əhvalatlar xatırlansın. Ancaq onu da demək lazımdır ki, bu mərhələdə əşya çox vaxt

rəmzi səcyyə daşmışdır. Məsələn, «Qara vəzir»dəki qarpız – dünyanı, onun üzərindəki nöqtə isə Mələk xanımın ölkəsini və s. ifadə edir.

Bugünkü həyatımızda əşyevi yazını xatırladan müəyyən əlamətlər var: ayaqqabı dükanının vitrinində ayaqqabı, at mağazasının qabağında inək kəlləsi, hədiyyə edilən gül, yasadə geyilən qara paltar əşyevi yazıda olduğu kimidir.

Yazının ikinci mərhələsi şəkli (piktoqrafik) yazıdır. Müəllim izah edir ki, bu mərhələdə əşya yox, onun şəkli müəyyən fikri oxucuya çatdırır. Məsələn, günəş şəkli günəşi, ilan şəkli ilanı, göz şəkli gözü bildirir. Deməli, bu mərhələdə çəkilən şəkli birbaşa əşyanın özünü ifadə edir. Üçüncü mərhələ olan fikri (ideoqrafik) yazıda isə şəkillər daha çox simvollaşır. Deyək ki, günəş şəkli işığı, ilan şəkli qorxunu, göz şəkli görməni və s. bildirir. Deməli, yazının ideoqrafik və ya şəkli olması şəkildən yox, onun ifadə etdiyi mənanadan da asılıdır. Başqa bir misal. Əgər üzük şəkli üzük satılan mağazanın vitrinindədirsə, o, burada üzük satıldığını bildirir, deməli, şəkli yazıdır. Ancaq bu şəkli səadət sarayının qapısında və ya vitrinindədirsə, ideoqrafik yazıdır. Çünki birbaşa üzüyü yox, evlənməyi, ailə qurmağı, nigahı bildirir. Başqa bir misal. İlan sərğisinin vitrinində, yaxud zooparkda ilan saxlanan qəfəsin önündə ilan rəsmi şəkli yazıdır. Burada heç bir rəmzi mənə yoxdur. Ancaq bu şəkli qorxunu, təhlükəni ifadə edərsə, ideoqrafik yazıdır. Çəngəl-bıçaq şəkli qab-qacaq mağazasının vitrinində şəkli, yol kənarında qabaqda yeməxana olduğunu bildirən işarə kimi isə fikri yazıdır. Şagirdlər onu da bilməlidirlər ki, fikri yazı mərhələsində şəkli (işarə) ifadə etdiyi mənanadan çox uzaqlaşır və sifət xarakter daşıyır. Bu zaman bir işarə bir sözü ifadə edir. Bugünkü yazımızda durğu işarələri, rəqəmlər, elmlərdə işlənilən şərti işarələr və s. ideoqrafik yazının elementləridir. Şagirdlərə daha aydın olsun deyə, bir müəllim Azərbaycan dili fənnində istifadə etdikləri kökün, leksik və qrammatik şəklinin, sözün başlanğıc formasının işarələrini, yazılı sintaktik təhlildə cümlə üzvlərinin altından çəkilən xətləri, baş və budaq cümləni ifadə edən şərti işarələri misal göstərə bilər. Müasir dövrdə elə xalqlar var ki, onlar ideoqrafik yazıdan istifadə edirlər. Məsələn, Çin, Yaponiya və b. ölkələrdə istifadə edilən heroqliflər (hər heroqlif bir sözü ifadə edir) ideoqrafik yazıdır. Heca (sillabik) yazı dərslərdə hərfi (fonoqrafik) yazının bir mərhələsi kimi verilir. Heca yazısında bir işarə bir neçə səs (bir hecanı) ifadə edir. Müəllim heca yazısını əyani şəkildə başa salmaq üçün rus əlifbasından istifadə edə bilər: orada ə (ya), ö (yu), ē (yo), e (ye) hərfləri bir hecanı bildirir. Yazının müasir mərhələsi isə hərfi yazıdır. Buna səs yazısı, yaxud fonoqrafik yazı da deyilir. Bu mərhələdə bir işarə (hərf) bir səs ifadə edir. Müəllimin bu şərhindən sonra şagirdlərə tapşırmaq olar ki, dərslərdə "Yazı" başlıqlı mətni oxusunlar (səh. 20-21). Dərslə möhkəmləndirərkən frontal sorğudan istifadə etmək məsləhətdir. Təxminən aşağıdakı suallardan faydalanmaq olar:

1. Dilin neçə forması var? 2. Yazı nəyə deyilir? 3. Şifahi dillə yazılı dili müqayisə edin. 4. Yazının mərhələlərini sayın. 5. Yazının birinci mərhələlərini şərh edin. 6. Hər mərhələnin müasir həyatdakı izlərini göstərin və s.

Evə dərsləkdəki nəzəri məlumatı öyrənməyi və 24, 25 sayılı çalışmaları yerinə yetirməyi tapşırmaq olar.

Bu mövzuya aid ikinci dərstdə müəllim verilmiş məlumatı çalışmalarda möhkəmləndirir, yazının hər mərhələsini praktik şəkildə bir-birindən fərqləndirməyi öyrədir. Çalışmalarla iş iki istiqamətdə gedə bilər. Birinci istiqamətdə dərsləkdəki tapşırıqlar (26, 27, 28, 29-cu çalışmalar) şifahi şəkildə yerinə yetirilir. 25-ci çalışmada verilən suallar ayrı-ayrı yazı mərhələlərini fərqləndirməyə, 26-cı çalışma türklərə məxsus ilk hərfi yazı haqqında məlumat almağa, 27 və 28-ci çalışmalar əlifba sözü və əlifbalar haqqında bilik əldə etməyə, 29-cu çalışma yazı savadının əhəmiyyətini dərk etməyə, 30-cu çalışma isə nağıllarımızda yazının mərhələlərinə aid nümunələri xatırlamağa xidmət edir. Çalışmalarla işin ikinci istiqaməti testlərlə işdir. Müəllim bu zaman müvafiq test bankından və X siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test

kitabçasından yararlanıla bilər. Bununla yanaşı, müəllim ehtiyac olduqda özü də test tərtib edir. Növbəti dərstdə şagirdlər "Dilçilik elmi haqqında" ətraflı məlumat əldə edirlər. Təbii ki, şagirdlər ilk növbədə hər elm özünəməxsus tədqiqat sahəsi, yəni edirlər. Təbii ki, şagirdlərin etdiyi məsələnin olduğunu bilməlidirlər. Bu baxımdan müəllim öyrəndiyi, tədqiq etdiyi məsələnin olduğunu bilməlidirlər. Bu baxımdan müəllim şagirdlərin əvvəllər əldə etdiyi biliyə istinad edir. Artıq şagirdlərin məlumatı var ki, tarix fənni insan cəmiyyətinin keçdiyi yolu, ədəbiyyatşünaslıq bədi ədəbiyyatı, kimya kimyəvi maddələr və onların çevrilmələrini və s. öyrənir. Demək, dilçilik də ünsiyyət vasitəsi olan dili öyrənir. Sonra müəllim bu elmin inkişaf yolu, tarixi haqqında məlumat verir. Deyir ki, bu, ictimai elmdir, lap qədimlərdən mövcud olmuşdur. Bu elmin yaranmasında çin, hind, ərəb və yunanların xüsusi rolu olub. Azərbaycanda, o cümlədən türk dünyasında dil, söz haqqında qiymətli fikirlər ("Söz canın cövhəridir", "Dil insanın özüdür", "Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar" və s.) var. Sözsüz ki, bunlar basit dilçilikdir. Türklərin ilk ən böyük dilçisi XI əsrdə yaşayıb yaratmış alim Mahmud Kaşğarlıdır. İzahın bu yerində müəllim şagirdlərdən birinə dərslərin 24-cü səhifəsindəki M.Kaşğarlı haqqında məlumatı oxudur və öyrənmək üçün evə tapşırır. Sonra isə şərhini davam etdirərək babalarımızın dilə, dil qanunlarına müqəddəs bir varlıq kimi yanaşdıqlarını (A.Bakıxanov "Qanuni-qüdsi") çatdırmalıdır. Müəllim bu dərstdə dilçiliyin ayrı-ayrı sahələri haqqında ilkin məlumat verə bilər. Çünki şagirdlər artıq aşağı siniflərdə dilçiliyin bir çox sahələrini öyrənmişlər. Sadəcə xatırlatmaq lazımdır ki, **fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya** və **sintaksis** bizim indi qədər öyrəndiyimiz dilçilik sahələridir. Sonra isə sorğu yolu ilə adı çəkilən sahələrin dilin hansı sahəsini öyrəndiyini təkrar etmək, yada salmaq olar.

Növbəti dərstdə isə şagirdlərə tanış olmayan digər dilçilik sahələri – **etimologiya, lüğətçilik, dialektologiya** öyrədilir. Təbii ki, bu sahələr haqqında da məlumat verərkən müəllim şagirdlərin indiyə qədər əldə etdikləri məlumatlara əsaslanma, daha faydalı olar. Məsələn, şagirdlərin "etimologiya" sözü haqqında məlumatları olmasa da, əvvəlki dərslərdə bir çox sözün etimologiyasını (mənsəyini) öyrəniblər: Azərbaycan dili dərslərində **fonetika, leksika, omonim, sinonim** və s. ədəbiyyat dərslərində **ədəbiyyat, qoşma, bayatı, kulminasiya, zavyazku, rəbt** və s. (cləcə də digər fənlərdə) sözlərinin hansı dildən alındıqlarını, ilkin qrammatik quruluşunu, ilkin mənasını və s. bilirlər. Müəllim sadəcə əlavə edir ki, sözlərin mənsəyini öyrənən dilçilik sahəsi **etimologiya** adlanır. Yaxşı olar ki, müəllimin etimoloji təhlilini verdiyi sözlər daha çox Azərbaycan (və ya türk) mənsəli olsun. Bunun üçün professor Bəşir Əhmədovun "Qısa etimoloji lüğət" kitabçasından (Bakı, A.Məmmədov və Ş.Qaralovun "Ana sözü" jurnalında dərc etdirdikləri "Məktəblinin etimoloji lüğəti"ndən (1991, 4-6) faydalanmaq olar. Şagirdlər aşağı siniflərdən başlayaraq ayrı-ayrı lüğətlərlə işləmişlər. Ona görə də **lüğətçiliyin (leksikoqrafiyanın)** necə sahə olduğunu dərk etməkdə çətinlik çəkmirlər. Lakin bu dərstdə müəllim şagirdləri ayrı-ayrı lüğət növləri ilə, məşhur lüğətlərlə, Azərbaycanda lüğətçiliyin tarixi ilə də ətraflı tanış etməlidir. Eləcə də **dialektologiya** sahəsinin izahında şagirdlərin hələ V sinifdə dialekt sözləri, ədəbiyyat dərslərində dialektizmlər haqqında əldə etdikləri biliklərə istinad etmək olar.

"Azərbaycan dili haqqında ümumi məlumat" mövzusunun tədris edərkən müəllim dərslə belə bir giriş sözü ilə başlaya bilər: «Siz bilirsiniz ki, doğma dilimiz dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Ancaq zaman-zaman bu dilə müxtəlif adlar vermişlər. Ona türk dili, tatar dili, azəri dili, Azərbaycan türkcəsi və nəhayət, Azərbaycan dili demişlər. Təbii ki, bu ad müxtəlifliyi dilimizin gözəlliyinə xələl gətirməyə də, müəyyən siyasi məqsədlər güdmüşdür. Tarixdən, ədəbiyyatdan öyrəndiklərinizi yada salaraq əsaslandırmağa çalışın: dilimizi necə adlandırmalıq daha məqsədəuyğun olar?». Təbii ki, şagirdlər öz bilik səviyyələrində müzakirə aparırlar. Sonra müəllim müzakirəyə yekun vurur və qeyd edir ki, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada dilimiz Azərbaycan dili kimi təsbit olunmuşdur. Müəllim şərh yolu ilə Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarından, gözəlliyindən, abəngardlığından, yayılma arealından və s.

söhbət açır, fikrini ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin Azərbaycan dili haqqındakı fikirləri ilə əsaslandırır. Mövzunun tədrisində müəllim belə bir məqsədə çatmalıdır ki, şagirdlər bu dildə danışdıqlarına, Azərbaycanlı olmalarına görə fəxrət hissi duysunlar və bunu başqalarına da təlqin edə bilsinlər. Mövzunun tədrisində layihə metodundan da faydalana bilər. Belə ki, əvvəlcədən ayrılmış hər qrupa Azərbaycan dilinin bir xüsusiyyətini (tarixini, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin bu dil haqqındakı fikirlərini, ifadə gözəlliyini, yayılma coğrafiyasını və s.) tədqiq etmək tapşırırlar.

Növbəti mövzu "**Azərbaycan Respublikasının dövlət dili**" adlanır. Burada şagirdlər ilk növbədə "dövlət dili" anlayışını öyrənməlidirlər. Bu anlayışın aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

- Bütün dövlət orqanlarında şifahi və yazılı işlər dövlət dilində aparılır.
- Dövlətin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri də dövlət dilidir.
- Dövlət müvafiq orqanlarda yazılı və şifahi əlaqələrin bu dildə aparılması prosedürə təminat verir.
- Dövlət dili digər dillərlə sıxışdırılır, əksinə, başqa dillərin sərbəst işlədilməsinə də şərait yaradır.

Sonra müəllim dilimizin hansı mərhələlərdə dövlət dili kimi işlədilməsi tarixinə nəzər salır və qeyd edir ki, əvvəlki mərhələlərdə, keçmiş SSRİ dövründə dilimiz dövlət dili kimi Konstitusiyada təsbit edilsə də, bu ancaq sənəd üzərində qalırdı. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi yalnız dövlət müstəqilliyi qazanıldıqdan sonra real həllini tapmışdır. Bu mövzunun tədrisində aşağıdakı sənədlərlə də şagirdləri tanış etmək, onların mahiyyətini açmaq zəruridir:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin türk dili adlandırılması haqqında 22 dekabr 1992-ci il tarixli Prezident fərmanı.
- Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması haqqında 12 noyabr 1996-cı il tarixdə qəbul edilmiş Konstitusiyanın müvafiq maddəsi.
- "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli Prezident fərmanı.
- "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 09 avqust 2001-ci il tarixli Prezident fərmanı.
- 2002-ci il sentyabr ayının 30-da qəbul edilmiş "Dövlət dili haqqında qanun".
- "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" 02 yanvar 2003-cü il tarixli Prezident fərmanı.

"**Dünya dilləri. Dillərin mənsəyinə görə bölgüsü. Türk dilləri ailəsi**" mövzusunun öyrədilməsi müəllimdən dərin nəzəri-elmi məlumata yiyələnməyi tələb edir. Şagirdlərdə maraq yaratmaq üçün ilk baxışda bir-birinə uzaq olan dillərdən ələ sözləri misal gətirir ki, onlar səs tərkibinə və mənasına görə bir-birinə çox yaxın və ya eyni olsun. Məsələn: fars dilindən keçmiş «novruz» sözünün birinci tərəfi olan «no» - yeni, təzə deməkdir (novruz – yeni gün). Rus dilində «новий» sözü də «yeni» deməkdir. İngilis dilindəki «nyu» da eyni mənədadır. Bu sözlərin səs tərkibinin çox yaxın olması və mənaca eyniliyi şagirdləri təəccübləndirir. Müəllim şagirdlərin əqli hücumunu (breyn-rinq) təşkil etmək üçün onlardan soruşur: "Sizcə, bu, nə ilə bağlıdır?" Təbii ki, şagirdlər suala düz cavab verə bilməyəcəklər. Ancaq onlarda cavabı öyrənməyə maraqlar yaranır. Sonra müəllim izah edir ki, indi dünyada 3500-ə yaxın dil var. Bunların tarixi çox qədimdir. Dillərin bəziləri bir kökdən, mənbədən yaranmışlar. Zaman keçdikcə eyni mənbədən yaranan dillər tədricən daha çox fərqli cəhətlər kəsb etsələr də, oxşarlıqlar da qalmışdır. Bir mənbədən yaranan, mənsəyi bir

olan dillərə qohum dillər deyilir. Qohum dillər dil ailələrində birləşir. Daha sonra şagirdlərin coğrafiyadan əldə etdikləri biliklərə əsaslanaraq Hind-Avropa, Türk dilləri ailəsi və s. haqqında məlumat verilir. Türk dilləri ailəsini, ora daxil olan qrup və qrupları, dilləri isə daha geniş izah edir. Dərslərin 40-cı sahifəsində türk dilləri ailəsi şəcərəsini əks etdirən şəkildə şagirdlərin müşahidəsi təşkil olunur. 54, 55, 56 sayılı çalışmaları aparılan iş verilmiş biliyi genişləndirir və möhkəmləndirir. 54, 55, 56 sayılı çalışmaları sinifdə, 52, 53, 57 sayılı çalışmaları isə evdə icra etdirmək olar.

Növbəti dərslərin tipoloji (morfoloji) bölgüsünə həsr olunub. Müəllim giriş sözündə dünyada mövcud olan dillərin iki cəhətdən qruplara ayrıldığını söyləyir. Əlavə edir ki, keçən dərslərdə bu bölgüdə biri ilə – dillərin mənşəyinə görə bölgüsü ilə tanış olduq. Dillər morfoloji quruluşuna görə də bölünür (buna tipoloji bölgü də deyilir). Sonra şagirdlərə sual verir: «Qrammatikadan keçdiklərinizi yada salın. Morfoloji quruluş nədir?» Şagirdlər çətinlik çəkmədən sözün morfoloji quruluşunun kök və şəkildən, onların qarşılıqlı münasibətindən ibarət olduğunu izah edirlər. Müəllim sözün tərkibi, şəkildən növləri (xüsusilə yazılışı) haqqında keçilənləri yada salır və şagirdlərə tanış olan Avropa dillərindən biri ilə bu baxımdan müqayisə aparır. Nəticə çıxarılır: Deməli, dünya dilləri morfoloji quruluşuna görə də bir-birindən fərqlənir və ayrı-ayrı qruplarda birləşir. Daha sonra kök dillər, flektiv dillər və iltisacı (aqqlütinativ) dillərin əsas morfoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Flektiv və iltisacı dillər hökmən müqayisədə şərh olunmalıdır və bu zaman şagirdlərin məktəbdə öyrəndikləri flektiv dillərə (ingilis, fransız, rus və s.) istinad edilməli, nümunələr söylənməlidir. Ancaq şagirdlərdə elə yanlış fikir yaranmamalıdır ki, bu dil qrupları arasında heç bir oxşar cəhət yoxdur. Müəllim şagirdləri başa salır ki, dünya xalqları, dövlətləri bir-birindən təcrid olunmadığı kimi, dillər arasında da əlaqələr var. Bu səbəbdən, deyək ki, flektiv dillərə aid əlamət iltisacı dildə az da olsa, özünü göstərə bilər. Oxşarlığın ikinci səbəbi isə təsadüfi hallar, yəni istisnalar ola bilər. Bunları ayırtma şəkildə dərk etdirmək üçün aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar:

- 1) Rus və ingilis dilində elə sözlər deyir ki, onlarda ahəng qanunu olsun.
- 2) Ahəng qanununa tabe olmayan əsl Azərbaycan sözləri deyir.
- 3) Sizcə, «laqeyd», «bikef», «anormal» sözlərində ön şəkilçilər (la-, bi-, a-) niyə kökdən əvvəl gəlmişdir?
- 4) «Sinfimizdəkilər» sözündə iltisacılıq hansı şərtləri pozulmuşdur?
- 5) «Mənəvi», «lüğəvi», «xəlqi» sözlərini kök və şəkilçiyə niyə ayırmaq olmur? Bəzi bu, «dairəvi», «inqilabi» sözlərində nə üçün mümkündür?
- 6) Azərbaycan dilində işlənməyən elə sözlər deyir bilirsinizmi, onlara şəkilçi artırıldıqda kök dəyişsin (gedir, çevrilir, xətkəş və s.)?
- 7) Rus (ingilis, fransız...) dillərindən elə nümunələr deyir ki, şəkilçi artırıldıqda kök dəyişməsin və s.

Hər iki bölgüyə (dillərin mənşəyinə və morfoloji quruluşuna görə bölgülərə) aid məlumat geniş olduğu üçün müəllim daha bir saati hər iki dərslə verilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə ayırma bilər. Bu saatda aşağıdakı üsullardan istifadə etmək olar:

- 1) Frontal sorğu;
- 2) Çalışmalarla iş (bu baxımdan dərslərdəki çalışmaları yetərlidir);
- 3) Testlərlə iş (həm test bankından, həm də X siniflər üçün TQDK-nın tərtib etdiyi test kitabçasından istifadə etmək olar);
- 4) Qruplarla iş;
- 5) Evdə mövzuya aid miniatür inşa yazdırmaq;

«Dil və mədəniyyət» mövzusunun tədris edərək müəllim ilk növbədə «mədəniyyət» terminini izah etməlidir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu sözün mənası belə

açılır: «İnsan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu» (III cild, 2006, səh. 283). Deməli, mədəniyyət bütün sahələrdə insanların nailiyyətləridir. Elə buna görə mədəniyyətlə bağlı müxtəlif ifadələr yaranmışdır: nitq mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, iqtisadi mədəniyyət, davranış mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti və s. Bəs bunların dillə bağlılığı nədir? Bir halda ki, hər şey dillə ifadə olunur, deməli, mədəniyyətin hər bir sahəsindəki yeni kəşflər, nailiyyətlər (kompüter, sayt, internet) iqtisadi yeniliklər (biznes, biznesmen, vauçer və s.) yeni sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonra şagirdlərə tapşırırlar ki, istirahət mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, dövlətçilik mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, hərbi mədəniyyət, idman mədəniyyəti və s. ilə bağlı dilimizdə işlənməyən sözlər tapınlar və mənalarını izah etsinlər. Müəllim konkret nümunələrlə xalqımızın nitq mədəniyyətinin necə yüksək səviyyədə olması barədə də məlumat verir. Bununla şagirdlər gələcəkdə öyrənəcəkləri nitq mədəniyyəti və üslubiyatı haqqında ilk praktik məlumat əldə edirlər. Dərslərdə dil və mədəniyyət haqqında verilən məlumatın (səh. 49) şagirdlər üçün ağır olduğunu nəzərə alan müəllim yuxarıda qeyd etdiyimiz istiqamətdə şərh verdikdən sonra bir neçə nəfərə həmin hissəni oxutdura bilər. Bu vaxt bir neçə cümlə oxunduqdan sonra müəllim şagirdi saxlayır və sadə dildə həmin hissəyə şərh verir.

Evə dərslərdəki nəzəri məlumatı öyrənmək və mədəniyyətin digər sahələrini əks etdirən bir neçə söz yazmaq tapşırmaq olar.

«Dil və xalqın tarixi» mövzusunun tədrisinə müəllim birbaşa aşağıdakı suallarla başlaya bilər:

- 1) Doğulduğunuz şəhərin, (qəsəbənin, kəndin) adının etimologiyasını bilirsinizmi? Sizcə, ora niyə belə adlanır?
- 2) Azərbaycanlılarda şəxs adı kimi Təbriz, Araz sözləri işlənir. Bu, sizcə, nə ilə bağlıdır?

Təbii ki, hər iki suala şagirdlər müəllimin köməyi ilə cavab verməyə çalışırlar. Cavabdan məlum olur ki, bir çox toponimik adlar (sözlər) orada yaşayan xalqın, tayfanın məişəti, adı, məşğuliyyəti ilə bağlıdır. Təbriz və Araz kimi toponimik adların həm də şəxs adı kimi işlənməsi isə Azərbaycan xalqının ikiye bölünməsindən yaranan nisgillə əlaqədardır. Nəticə çıxarılır: Deməli, xalqın tarixinin bağlılığı iki istiqamətdə şərh olunur: a) tayfa dilindən tədricən dialektlərin yaranması; b) bəzi mədəni-tarixi hadisələrin aydınlaşmasında dil (sözün) tarixinin öyrənilməsi. Birinci istiqaməti izah edərkən müəllim hələ V sinifdə şagirdlərin dialekt sözləri, ədəbiyyatdan dialektizmlər barədə öyrəndiklərinə istinad edir. Sonra dialektlərin yaranma və meydana çıxma səbəblərini şərh edir. İkinci istiqamətin mahiyyətini başa salmaq üçün müəllim yenə şagirdlərin əvvəllər əldə etdikləri biliklərə istinad edir. Şagirdlər bilir ki, alınma sözlərin əksəriyyəti ərəb-fars və rus (Avropa) mənşəlidir. Müəllim şagirdlərdən soruşur: «Azərbaycan tarixindən öyrəndiklərinizi yadıma salın. Sizcə, tarixin hansı mərhələsində ərəb-fars, hansı mərhələsində rus (Avropa) mənşəli sözlər alınmışdır?» Müəllim əlavə olaraq məlumat verir ki, Şah İsmayıl Xətayinin dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə, Türk dövləti olan Qızıl Orda dövründə türk dilindən rus dilinə çoxlu sözlər keçmişdir. Sonra müəllim bunun səbəblərini şərh edir. Bir neçə sözün (tovar, kopeyka, ura, karandaş, tomojna və s.) etimoloji təhlilini aparmaqla da xalqlararası əlaqənin, xalqın tarixini ayrı-ayrı sözlərə öz möhürünü necə vurduğunu şagirdlərə çatdırır.

Bu mövzularla bağlı dərslərdə verilən tapşırıq və çalışmaların əksəriyyətində dilimizin qədimliyini, zənginliyini, ahəngdarlığını göstərmək üçün ədəbi nümunələr təqdim edilir. Məsələn, 71 sayılı çalışmada «Kitabi-Dədə Qorqud»dan verilən I mətndə Azərbaycan dilinin zənginliyi, hələ XI əsrdə «Qurani-Kərim»in Azərbaycan dilinə tərcüməsinin mümkünlüyü, II, III və IV mətndlərdə isə işlənilmiş yer adlarının ulu

babalarımızın coğrafi məkanları haqqında məlumat verir. 74-cü çalışmada Nəsimidən, 75-ci çalışmada Füzulidən, 76-cı çalışmada Xətayidən verilən ədəbi nümunələr üzərində iş elə qurulmalıdır ki, şagirdlər Azərbaycan dilinin hələ XIV-XVI əsrlərdə yüksək fəlsəfi, aqli-intellektual düşüncəni ifadə etmək gücünə inansınlar, onun şahidi olsunlar, 78-ci çalışmada XVII əsr şairi Qövsü Təbrizinin qəzəli, 79-cu çalışmada XVIII əsrin ən böyük ədəbi şəxsiyyəti olan M.P.Vaqifin qoşması və XIX əsr şairi Q.Zakirin qoşmasının dili üzərində şagirdlərin müşahidəsi təşkil edilir. Nəticədə Q.Zakirin qoşmasının dili üzərində əsrlərə nisbətən təcridən necə xələqləşdiyini, ərəb-fars şagirdlər poeziya dilinin əvvəlki əsrlərə nisbətən təcridən necə xələqləşdiyini, ərəb-fars tərkiblərindən təmizləndiyini, bugünkü ədəbi dilimizə yaxınlaşdığını öyrənirlər. 82-ci çalışmada isə Bəxtiyar Vahabzadənin «Mənim ana dilim – mənim kimliyim» şeiri ilə tanış olurlar. Şeirnin məzmunu şagirdlərdə ana dilinə sevgi aşılayır. Dil üzərində iş isə (şeyrin dili klassik ədəbi nümunələrlə müqayisə edilir) müasir dilimizin özəlliklərini aşkara çıxarır.

Sonrakı çalışmalarda isə şagirdlər nəsr nümunələri üzərində müşahidə aparırlar. Əvvəlcə XIX əsrə məxsus publisistik dil nümunəsi («Əkinçi» qəzetindən) verilir (çalışma 80). Şagirdlər mətnə işlədilərən ələfiyyat, binaən, əvəmin-nas, namərbut, şüəralar, üns, təriqət, ələmi-məşər, ümmətə, bühəmiyyət, və nəfsə, təhsili-ülüm, qaim, əfal, sərgərdan, pas, ləzzəti-dünya, əməli-xeyir, bişəkk sözlərinin mənasını lüğət vasitəsilə müəyyənləşdirdikdən sonra onun məzmununu öyrənə bilirlər. Burada şagirdlərin ədəbiyyat fənnindən öyrəndiklərini də xatırlatmaq lazımdır. 81-ci çalışmada Ə.Haqverdiyevdən verilən nəsr nümunəsinin dili üzərində iş (sözlərin xələqiliyi və anlaşıqlığı, təşbeh və digər məcaz növlərinin təsviri canlı etməsi, təhkiyənin şirinliyi və s.) müasir hekayə dilinin gözəlliyini təsdiq edir.

F.Köçərlinin «Ana dili haqqında» məqaləsi üzərində xüsusi iş aparmaq lazımdır. Əvvəlcə məqalənin məzmunu diqqətlə öyrənilir. Sonra məzmununa aid frontal sorğu aparılır. Yaxşı olar ki, məqalədəki aforizmləri («Hər kəs öz anasını və vətəni sevdii kimi, ana dilini də sevir», «Bu (ana dili) Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur» və s.). Şagirdlər seçib dəftərlərinə yazsınlar və əzbərləsinlər. Məqalənin məzmununu əsas götürmək şərti ilə şagirdlərə «Mənim ana dilim» mövzusunda inşa yazmağı da tapşırmaq olar. İnşada F. Köçərlinin məqaləsi ilə yanaşı, digər mənbələrdən (Qabilin, T.Bayramın, B.Vahabzadənin şeirləri və s.) də istifadə etmək məsləhət görülür.

Bölməyə («Dil haqqında məlumat») aid son dərəcə keçilənlərin təkrarına həsr olunur. Bu dərəcədə müəllim frontal sorğudan, test və çalışmalarda iş metodlarından, müxtəlif yeni təlim texnologiyalarından (qruplarla və cütərlə iş, klaster və s.) faydalana bilər. Təcrübə göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər öyrənilmiş nəzəri məlumatlar, bilik və bacarıqlar əsasında şagirdlərə «Dil haqqında nələri öyrəndim?» mövzusunda inşa yazdırır.

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, «Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramında» (Bakı, 2002) bu bölmənin tədrisindən sonra şagirdlərin nələri bilmələri və nələri bacarmalı olduqları qeyd olunmuşdur. Müəllim yekun dərəcədə onları nəzərə almaqla məqsədinə nə dərəcədə nail olduğunu müəyyənləşdirməlidir.

LİRİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRISİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Esmira CƏFƏROVA,

Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasatırma
və Yenidənəhazırlama İnstitutunun müəllimi

Təhsilimizin dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunduğu, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edildiyi bir zamanda biz müəllimlərin, xüsusən də ədəbiyyat müəllimlərinin qarşısında çox böyük vəzifələr durur. Belə ki, Təhsil Nazirliyinin dövlət səviyyəsində apardığı «Kurikulum islahatı» məktəbin qarşısında şagirdi fəallıq obyektindən fəallıq subyektinə çevirmək, müəllimin informasiya daşıyıcısı yox, mediator olması, təhsilin məzmun və formasının yeniləşmə istiqamətində dəyişməsi tələbini ön plana çəkir. Artıq neçə ildir ki, yeni təlim metodları məktəblərimizdə uğurla həyata keçirilir. Bu sahədə ədəbiyyat müəllimlərinin xidmətləri az deyildir. V-XI siniflərin ədəbiyyat proqramında lirik şeirlərə xeyli yer verilmişdir. Məhz buna görə də həmin janra məxsus nümunələrin tədrisi prosesində yeni metodların tətbiqi yollarını işıqlandıran məqaləni oxucuların mühakiməsinə verirəm.

Ümumiyyətlə, bədii əsərlərin tədrisi prosesində müəllimlərin qarşısında duran müasir tələblər nədən ibarətdir? Öncə bu suala cavab verməyə çalışaq. Müasir tələb deyəndə, bu, o demək deyil ki, dərsmizi fəal təlim metodları əsasında qururuqsa, ənənəvi üsuldən tam imtina etməliyik. Xeyr, belə deyil. Akademik Mehdiyədən belə bir fikri var: «Müasir dərş ənənəvi dərşin rəşional toxumlarını inkar etmir». Bəli, biz ənənəvi dərşin milli-əxlaqı dəyərlərindən faydalanaraq dərşimizi yeni formada qurmalıyıq. Lakin əvvəlki illərdən fərqli olaraq müəllimlər bilikləri hazır şəkildə şagirdə ötürməməlidirlər. Məşhur bir kəlam var: «Şagirdin beyni kəsə deyil ki, onu biliklə doldurasan, şagird bir məşəldir ki, onu görəək alışıdırasan». Bəli, yaxşı müəllim həqiqəti sifə gətirməz, onu tapmağın yolunu öyrədər. Bir şərq məsəlində deyildiyi kimi, «ac olana balıq versən onu yeyib bütün günü tox olacaq, lakin həmin balığı tutmağı öyrətsən, onu ömürlük tox edə bilərsən».

Bəli, müəllim hər hansı bir mövzu ilə bağılı öz biliyini nümayiş etdirməməlidir. Müəllimin bilikli olması heç kimdə, xüsusən şagirddə şübhə doğura bilməz. Əsas məsələ mövzuya aid faktlara şagirdin müstəqil yanaşmasına və əldə etdiyi faktları təqdimat kimi verməsinə şərait yaratmaqdır. Ola bilər ki, şagird öz təqdimatında yanlışlığa yol versin. O zaman biliklərin qazanılması yolunda bələdçi istiqamət vermək mövqeyində dayanan müəllim şagirdi düzgün istiqamətləndirməlidir. «Debat» proqramının yaradıcılarından biri olan Karl Popperin belə bir fikri var: «Ola bilər sən səhv edirsən, ola bilər ki, mən səhv edirəm. Ancaq biz yalnız bir həqiqətə yaxınlaşa bilərik». Bax, budur müəllim-şagird əməkdaşlığı.

Mən öz təcrübəmə əsaslanıb deyə bilərəm ki, şagirdlər bədii əsərlərin təhlilini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini lirik əsərlərdə, poeziya nümunələrində daha asan mənimsəyirlər. Yüksək ideyalar təbliğ edən lirik əsərlər ruha, duyğuya qanad verə-verə şagirdi poeziyanın doğulduğu xoş əhvali-ruhiyyənin

qoynunda isidir və onu əxlaqi cəhətdən tərbiyə edir. Xalq şairi S.Vurğunun təbirincə desək, lirika öz nəğməsini oxuduqdan sonra uçub gedən quşa bənzəməlidir. Lirik şeir insanın qəlbini dilə gətirməli, insanda nəcib hissələr oyatmalı, onu mənəvi cəhətdən zəngin etməlidir.

Məktəb proqramında həm heca, həm aruz, həm də sərbəst vəznə yazılmış lirik əsərlər, qeyd olunduğu kimi, çoxdur. Onlar vətən, ana, təbiət, ana dili və s. mövzulardadır.

Lirik əsərlərin tədrisində ilk növbədə oxu həyata keçirilir. Şeiri ya müəllim ifadəli oxuyur, ya da bədii söz ustasının ifasında lent yazısı səsləndirilir. Mövzuya ayrılan birinci saatda lüğət üzrə iş aparılır, məzmun öyrənilir. Şeir in ideyası, vəznə, qafiyəsi, misradaxili bölgüləri, şeirdə istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələri müəllimin köməyi ilə şagirdlər tərəfindən izah olunur. Mövzuya ayrılan ikinci saati, yəni lirik əsərin təhlili mövzusunun hər bir müəllim fəal təlim metodları əsasında tədris edə bilər.

M.Arazın 1998-ci ildə yazdığı "Ayağa dur, Azərbaycan" şeirinin təhlili ilə bağlı hazırlanmış tədqiqat sualları əvvəlcədən şagirdlərə verilir və təqdimat hazırlamaları tapşılır:

- 1) Şairin vətən oğlunu mübarizəyə səsləməkdə məqsədi nədir?
- 2) "Qoca vulkan" sözünü şair nə üçün işlədir?
- 3) Şeirdə Bəxtiyar və Şəhriyarın adları nə üçün çəkilir?
- 4) "Məzarından baş qaldıran baban" deyərkən kimləri nəzərdə tutur?
- 5) "Sərhəddinə bir yaxşı bax" – deyən şair oxucuya nəyi xatırladır?
- 6) 1918-ci ili xatırlamaqla şair nəyi nəzərdə tutmuşdur? Və s.

Bu suallara cavab hazırlayan şagirdlər, eyni zamanda, torpaqlarımızda yaşaya-yaşaya yeni torpaq iddiasında olan təcavüzkar ermənilərin mənfur hərəkətlərini, Xankəndində, Xocalıda, Şuşada, Laçında, Kəlbəcərdə, Qarəkənddə törətdikləri vəhşilikləri əks etdirən foto görüntüləri, kino, videorolik və s. əldə edib dərslərində kompüter və proyektor vasitəsilə ekrana gətirirlər. Həmçinin tarix fənni ilə inteqrasiya yaratmaq məqsədilə 1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri mart soyqırımı haqqında foto görüntülər də şagirdlərin təqdimatında öz əksini tapmalıdır. Ümumiyyətlə, əsərin təhlili prosesində şagird təqdimatı fəal təlim metodlarının özəyini təşkil edir.

20 Yanvar faciəsi zamanı lentə alınmış görüntülər, sənədli filmlər, şəhidlərin dəfn gününə aid görüntülər – bütün bunlar M.Aslanın "Ağla, qərənfil, ağla" şeirinin təhlili zamanı şagirdlərin təqdimatında mütləq öz əksini tapmalıdır. Əlbəttə ki, "şəhid kimə deyilir?"; "20 Yanvar qırğını niyə baş verdi?"; "Nəyə görə 14 fevral – 30 iyun və 23 fevral – 26 iyun dəyişməsi baş verdi?" və s. tədqiqat sualları əsasında dərslərdə debat, karusel, diskussiya metodlarını tətbiq etmək olar.

S.Rüstəmin "Təbrizim" və M.Arazın "Bu gecə yuxuda Arazı gördüm" şeirlərinin hər ikisi Cənub mövzusunə həsr olunduğu üçün bu şeirlərin tədrisi zamanı ictimai televiziyanın hazırladığı "Təbrizim" adlı altı dəqiqəlik klip nümayiş etdirmək yerinə düşər. Klaster metodu ilə M.Arazın Vətən, təbiət, dünya və Araz mövzularında yazdığı şeirlərdən əzbər nümunələr söylənilməsi, qabiliyyətli şagirdlər tərəfindən Şahbuzun Nurs kəndindən bir görünüş, Möminə xatun türbəsi, Gəmiqaya təsvirləri, Xudafərin körpüsü, Araz çayı, həsrətli əllər və s. rəsmlərin çəkilməsi – bütün bunlar fəal təlim metodları əsasında qurulan dərslərin daha maraqlı keçməsinə səbəb olur. Dərsin sonunda

coğrafiya və tarix fənləri ilə inteqrasiyanı maraqlı doğuran amillərdən biri saymaq olar. Lövhdən asılmış bütöv Azərbaycanın xəritəsi üzərində şagirdlər işləyərək Araz çayı haqqında məlumat verir, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iki yerə parçalanması ilə əlaqədar tarixi faktları söyləyirlər. ("Gülüstan" və "Türkmənçay" sülh müqavilələri haqqında). Nəhayət, sonda sözləri Cabir Novruza, musiqisi Faiq Sücəddinova aid olan "Azərbaycanım" mahnısının şagirdlər tərəfindən xarla oxunması dərsin keyfiyyətini daha da artırmış olar.

Təbiət mövzusunda olan Aşıq Ələsgərin "Dağlar" qoşmasının məzmunu öyrədilir, əzbər söylənilir, müqayisəli təhlili aparılır. "Ələsgər", "Göyçə", "Kəlbəcər", "İravan" adları ilə adlandırılan qrupların dərs zamanı diqqəti cəlb edən ən maraqlı təqdimatları tarix fənni ilə inteqrasiya yaratmaları və "Debat" üsulundan istifadə etmələri olur. Belə ki, "XX əsrin əvvəlləri hansı tarixi hadisələri ilə yadda qalır" – sualına, "XX əsrin əvvəlləri departasiya, kütləvi qırğın və mart soyqırımı ilə yadda qalır", - deyə cavab verən şagirdlər tarixi faktlara əsaslanaraq Aşıq Ələsgərin də qoca vaxtlarında Göyçə mahalından köçməyə məcbur olduğunu vurğulayırlar.

Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin fəal təlim metodları ilə tədrisi də çox maraqlıdır. Dərs S.Vurğunun səsi yazılmış lent yazısının səsləndirilməsi ilə başlasa daha effektiv olur. Sonra ictimai televiziyanın bu şeirə hazırladığı "Azərbaycan" klipi göstərilir. "Azərbaycan", "Vurğun", "Qarabağ", "Kəpəz dağı", "Göy göl" adlı qruplar "Şeir sizdə doğma vətənimizlə bağlı hansı hissələri oyatdı?", "Şair Azərbaycanı niyə Qoca Şərqi qapısı adlandırır?", "Sizcə, şair Azərbaycanın gələcəyini necə görmək istəyir?" kimi suallara cavab verəndən sonra şagirdlərin Azərbaycan haqqında ikinci təqdimatları ekrana gətirilir. Bu təqdimatda klipdə olmayan Azərbaycan haqqında digər görüntülər öz əksini tapır. Şagirdlərin sonuncu təqdimatları dinləyicilərin qəlbini rıqqətə gətirir. Belə ki, şeirin 2-ci bəndi türk xalqlarının (Azərbaycan, özbək, qazax, qırğız, türkmən və türk) dilində əzbər söylənilir (həmin dövlətlərin bayraqlarının şagirdlərin əllərində olmaları vacibdir). Şeirlər söylənərkən türk xalqları haqqında qısa görüntülər ekrana gətirilir. Bu görüntülər şagirdlərin həm yaddaşında qalır, həm də maraqlarına səbəb olur. Öz təcrübəmə əsaslanaraq onu deyə bilərəm ki, lirik əsərlərin bu formada tədrisi onların daha yaxşı mənimsənilməsinə səbəb olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, şagird üzərinə şəh damcıları düşmüş gülə bənzəyir. Güllə ələ dərməliyə ki, şəh damcıları yerə tökülməsin.

Təhminə MEHDİYEVƏ,
filologiya elmləri namizədi

Leksika dil haqqında elmin bir bölməsi olub, dildəki sözlərin mənə xüsusiyyətləri və inkişaf yollarından bəhs edir. Leksikanın tədqiqat obyektı sözlərdir və özünün anlayışlar sistemi vardır. Leksik vahidlər bu və ya digər dərəcədə dilin başqa sahələri ilə əlaqəlidir, həm onlardan asılıdır, həm də onlara müəyyən təsir göstərir. Məsələn, fonetik söz yaradıcılığı və morfolojiya ilə əlaqəli olduğu kimi, leksika da söz yaradıcılığı və qrammatika ilə sıx bağlıdır. Leksikanın ayrıca bir bölmə kimi tədris olunması tələbələrin dil haqqındakı təsəvvürlərini, biliklərini genişləndirir və təkmilləşdirir. Tələbələr dilçilik elminin əsas bölmələrindən biri ilə tanışdır, sözü leksik-semantik əsasda öyrənmələrinə istiqamət verir.

Leksikanın tədrisi zamanı əsas diqqət ona yönəldilməlidir ki, tələbələrin sözlər haqqında olan təsəvvürləri formalaşır, sözün nə olması, nəyi ifadə etməsi, sözlər arasındakı mənə münasibətləri (semantik münasibətlər), onların mənaya görə uyğunluqları (çoxmənalı sözlər, omonimlər) və bir-birinə əks olmaları (antonimlər) dərc edilsin. Tələbələr Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin, tükənməz lüğət tərkibi haqqında müəyyən təsəvvürə yiyələnmişdirlər. Onlar bilməlidirlər ki, lüğət tərkibi dilin ən mühüm ünsürlərindən biridir. O, dil vahidlərinin sürətlə dəyişən bir qismini təşkil edir. Dildə sözlərin törəməsi və inkişafı qaydalarına söz yaradıcılığı deyilir. Azərbaycan dili öz mənşəyi etibarilə türk dilləri ailəsinə daxildir. Odur ki, bu dilin söz yaradıcılığı prosesinin bütün türk dilləri söz yaradıcılığı prosesi ilə bir sıra ümumi və oxşar cəhətləri vardır. Türk dilləri ailəsinə daxil olan hər hansı bir dilin öz mühitində onun inkişafı ilə əlaqədar özünəməxsus bir sıra spesifik cəhətləri mövcuddur. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin üç yoluna təsadüf edirik: leksik, morfoloji və sintaktik. Birinci proses sadə sözlərin, ikinci proses düzəltmə sözlərin, üçüncü proses isə mürəkkəb sözlərin törəməsi və inkişafından ibarətdir.

Leksik yolla söz yaradıcılığı prosesi ilkin söz yaradıcılığı yollarından biridir. Bu proses dil rüşeyminin yaranması dövrü ilə bağlıdır. Deməli, leksik yolla söz yaradıcılığı prosesindən sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi doğur.

Leksikadan aldıkları bilik və bacarıqlar tələbələrə öyrədir ki, sözlər leksik mənaya malik olduğu kimi, qrammatik mənaya da malikdir. Məsələn, “ay”, “duz”, “qarı”, “kənd”, “süd” və s. Sözlər ayrılıqda leksik mənaya, “ayın”, “duzun”, “qarıya”, “kənddə” sözləri isə eyni zamanda qrammatik mənaya malikdir. Tələbələr sözün leksik mənəsi ilə qrammatik mənəsinin bağlı olduğunu da öyrənir və sözün leksik mənəsi ilə yanaşı onun qrammatik mənəsinin dəyişdiyini görürlər. Məsələn, “Gənc oğlan qocaya kömək etdi”; “Gənc oğlan nitq söylədi” cümlələrindən birincisində “gənc” sözü sifət, ikincisində isə isimdir.

Sözün leksik və qrammatik mənaları arasındakı əlaqəni tələbələrə qarşılıqlı surətdə öyrətmək lazımdır. Bu zaman əvvəlcə sözün leksik, sonra isə qrammatik mənəsini öyrətməyə diqqət edilməlidir, çünki qrammatik mənə, adətən, leksik mənədən sonra işlənir. Leksika bölməsinin “Fonetika”dan sonra keçilməsinə heç də təsadüfi bir hal kimi baxmaq olmaz. Bunun müəyyən məntiqi əsası vardır. Belə ki, fonetikani yaxşı bilmədən leksik və qrammatik qanunların formalaşmasına xidmət edən bir çox fonetik hadisələri başa düşmək çətin olduğu kimi, leksikanı lüğət tərkibi və ona aid olan qayda-qanunları öyrənmədən də dilin qrammatikasını, sözlərin əlaqə və münasibətlərini, söz birləşmələri və cümlələri öyrənmək çətindir.

Adil BALIYEV,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Bütün dünya ölkələrində ədəbiyyatın öyrədilməsi milli təfəkkürün formalaşmasında əhəmiyyətli rolunu alan amil kimi qəbul edilir. Şəxsiyyətin formalaşmasında bir fənn kimi ədəbiyyatın məvqeyi inkaredilməzdir. Yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, mənəvi dəyərlər, humanizm, milli maraq və dövlətçilik baxışları məhz ədəbi nümunələrin tədrisi zamanı formalaşır. Söz sənəti olan ədəbiyyat bütün zamanlarda ən qüdrətli təsir vasitəsi kimi dəyər daşımışdır. Təsədüfi deyildir ki, uzun illər boyu tərtib edilən proqram və dərslərdə xarici ölkə ədəbiyyatı nümunələrinə geniş yer verilmiş, ədəbiyyat korifeylərinin əsərləri, müxtəlif xalqlara məxsus folklor nümunələri tədris edilmişdir.

V-IX siniflərdə xarici ölkə ədəbiyyatı nümunələrinin öyrənilməsinə bu gün də xeyli saat ayrılmış, demək olar ki, bütün janrları verilmişdir. Şagird “Əbədi nədir?” (türk); “Əhməd və şah” (özbək); “Prometei” (yunan); “Dəniz səyyahı Sindibadın nağılı” (ərəb); “Dünyanın yaranması”, «Döyüş türküsü» (türk) kimi əsərləri aşağı siniflərdən öyrənməklə digər xalqların folkloru ilə tanış olur. Bədii ədəbiyyatın gücü ilə insanları birləşdirən, yaxınlaşdıran ideyaları mənimsəyir. O xalqlarla təmasda olmayan, onların yaşadığı ərazini görməyən şagird bu əsərləri və nağılların, atalar sözlərinin vasitəsilə həmin xalqların mifologiyası, həyat tərzini, məişəti ilə təmasda olur, nəticədə özünə yaxın olan həyat tərzini, məişət formasını, əxlaqi-estetik dəyərləri daha dərindən duyur.

V sinifdə öyrənilən “Əbədi nədir?” (türk), “Dirilik suyu” (özbək), “Atanın üç məsləhəti” (tatar), “Yetim İbrahimın nağılı” (Azərbaycan) xalq nağıllarına ümumi bir ideya hakimdir-çalış yaxşıqlıq elə, kasıbları incitmə, varınla qürurlanma və dünya əbədi deyildir. Nağılların hamısı üçün nəsihət forması (aqlın avama, ağsaqqalın cavana) xarakterikdir. Türk nağılında Adamın dövlətliyə, özbək nağılında qocanın İsgəndərə, tatar nağılında atanın oğullarına nəsihəti xeyirxah, müsbət sonluqla nəticələnir. Şagirdlər aşağı siniflərdə ümumtürk əxlaqi dəyərlərə söykənən əsərlərlə tanış olur, yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi Yunis İmrənin “Mənəli söz” şeirini mənimsəyirlər. Sonrakı mərhələlərdə yunan mifologiyası, insan kimi təsvir olunan allahlar, bütün allahları ram edən baş allah Zevslə tanış olurlar. “Dəniz səyyahı Sindibadın nağılı” ilə şagirdlər sivilizasiyaya böyük töhfələr vermiş ərəb xalqının nağıl dünyası, Şəhriyar və Şəhrizad, “Min bir gecə” ilə maraqlanırlar. Müəllim bu əsərin süjet xəttini aydınlaşdırarkən sonra tədris edəcəyi “Kimsəsiz adada” (D.Defo “Robinzon Kruzo”) əsəri üçün bədii təhlil

zəmini hazırlamalı, hər iki əsərin mövzu, ideya oxşarlığını və fərqlərini şagirdlərə mənimsətməlidir. Hadisələr arasında 700 illik bir zaman fərqi olmasına baxmayaraq həm Sindibadın, həm də Robinzon Kruzonun keçirdiyi təlaş, yaşam tərzini oxşardır. Xarakter və vəziyyətlər üst-üstə düşür. Nağıl qəhrəmanı Sindibadın taleyi D.Defonun qəhrəmanı Robinzonla sanki eynidir. Bu uyğunluqlar ümumbəşəri ideyaların bədii əsərdə təcəssümünə yaxşı misaldır.

«Kərkük türkmanlarının atalar sözləri» mətni ilə kökü-kökümüzdən, dili-dilimizdən olan 3 milyonluq İraq türkmanlarının bitib tükənməyən şifahi sənət inciləri diqqətə çatdırılır. Həm Azərbaycan, həm də türkmanların atalar sözlərinin müqayisəli təhlili genetik qohumluğu sübut edir. «Aldın bitdi, satdın itdi», «Camala baxma, kamala bax», «Çobansız qoyunu qurd yeyər», «Gəmidə oturub gəmiçinin gözünü çıxarır», (bizdə «Gəmidə oturub gəmiçi ilə dalaşır») «Halva biş, ağzıma düş», (bizdə «Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz»), «Ucuz ət qazan dibini dələr» (bizdə «Ucuz ətin şorbəsi olmaz») və s. onlarla deyimlərin müqayisəsi yuxarıda gəldiyimiz qənaətləri bir daha möhkəmlədir.

Müxtəlif qolları və boyları, demək olar, bütün siniflərdə tədris olunan «Koroğlu» və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarına ümumtürk mədəniyyəti kontekstindən yanaşmalı, «Oğuznamə», «Dünyanın yaranması», «Türklərin törəyişi», «Alp Ər Tonqa», «Ərgönəkön» və s. dastanlarla müqayisə edilməli, ortaq türk salnamələri kimi öyrənilməlidir. Tanrıçılıq dünyagörüşü, türkün yaranışı ilə bağlı mifologiyalar, oğuz məişət tərzini, qədim oğuzların qəhrəmanlığı, şücaəti, türkçülüynün qorunmasının, böyüklüyünün təməl prinsipi olan ədalətlik şagirdlərə bu əsərlər vasitəsilə çatdırılmalı, onlarda kökündən, milli mənsubluğundan qürur duyma hissi formalaşdırılmalıdır.

VII sinifdə tədris olunan Yunis İmrənin «Mən bir əcəb elə gəldim» şeiri orta əsrlər türk lirikasının gözəl nümunəsi kimi Azərbaycan şairlərinin şeirləri ilə müqayisə edilsə, dil və üslub yaxınlığı, ortaq lüğət fondu araşdırılsa -

Mən bir əcəb elə gəldim, kimsə halım bilməz mənim,
Mən söylərəm, mən dinlərəm, kimsə dilim bilməz mənim.
Mənim dilim quş dilidir, mənim elim dost elidir,
Mən bülbüləm, dost gülümdür, bilin, gülüm solmaz mənim.

- misraları

Xətayi, işin düşər,
Gəlib-gedişin düşər.
Dişləmə çiy loxmanı,
Yerinə dişin düşər.

bayatısı şagirdlərə müqayisə ilə çatdırılsa «bir millət, iki dövlət» siyasi anlayışının bədii çaları da aşkara çıxmış olar.

VIII sinifdə Məhəmməd Hədinin «Türkün nəğməsi» şeirindən sonra Məhmət Akif Ərsoyun «İstiqlal marşı» tədris olunur.

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmimi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmimi?...

...İstərsə cahən çevrili varsın da təməldən,
Türkün üzü çevrilməyəcək səmti əməldən -inamı

Qorxma, sönməz bu şəfəqlərdə süzən al sancaq,
Sönmədən yurdumun üstündə tütən ən son ocaq.
O bənim millətimin yıldızıdır, parlayacaq,
O bənimdir, o bənim millətimindir ancaq!...

Basdığım yerləri torpaq deyərək keçmə, tanı,
Düşün altındakı binlərcə kəfənsiz yatını.
Sən şahid oğlusan, incitmə, yazıqdır atanı,
Vermə dünyaları alsan da bu cənnət vatani.

- harayı tamamlayır. Hər iki əsərdə türkün azadlıq eşqi və istiqlal savaşında şəhid olmaqdan duyulan qürur öz bədii əksini tapır. Bu əsərlərin dilində, məzmun və ideyasında olan oxşarlıqlar Azərbaycan türkü ilə Anadolu türkünün bir kökdən, bir soydan olması qənaətini bir daha təsdiqləyir.

Ç.Aytmatovun «Əsrdən uzun gün» romanı, «Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş» povesti ilə tanışlıq şagirdlərə qazax xalqının mifologiyasını, məişətini, yaşam tərzini dərk etməyə kömək edir. Onlar anlayır ki, keçmişini xatırlamayanlar, qula-maınqurta çevrilənlər, yaddaş hüququnu itirir. Bu yaddaşsızlıq soykökə bağlılıq tellərini qırır, mənəvi dəyərləri sarsıdır. Şolamanların maınqurtlaşması Nayman- Anaların, «Ana» deyib bağrımıza basdığımız torpağın faciəsinə çevrilir. Azərbaycan torpaqlarının 20 faizinin işğal olunmasında da bu yaddaşsızlıq, maınqurtluq az rol oynamayıb. Tarixdə yaşadığımızı unutmaq yeni-yeni tarixi faciələr yaşamışıq. Orta məktəb proqramlarına, qeyd olunduğu kimi, yalnız türk dil ailəsinə mənsub xalqların deyil, digər dünya xalqlarının da əsərləri daxil edilmiş, ümumbəşəri ideyaları özündə daşıyan sənət nümunələrinə geniş yer verilmişdir.

Şagirdlər V sinifdən başlayaraq V.Hüqonun «Kozetta», M.Tvenin «Tomun sərgüzəştləri», M.Şoloxovun «İnsanın taleyi» D.Defonun «Robinzon Kruzo», F.Kuperin «Sonuncu mögikan», L.Tolstoyun «Hacı Murad» əsərlərini ardıcılıqla öyrənirlər. Təvsiyə edərdik ki, Servantesin «Don Kxot» əsəri proqrama daxil edilsin. İlk oxunuşda «şən kitab» təsiri bağışlayan bu əsər sonradan şagirdlər tərəfindən o dövrun boş cəngavərlik romanlarına ağır zərbə vuran ciddi, həm də kinayə ilə zəngin əsər kimi qavranılır. Onlar Don Kixotun ədaləti qorumaq arzusuna, əzilənləri müdafiə etmək istəyinə müsbət yanaşır, hətta sinif «xəyalpərəstlər» və «realistlər» olaraq iki qrupa bölünərək mübahisəyə, diskussiyaya qoşulurlar. Bundan başqa M.F.Axundzadənin «Hacı Qara» komediyasını tədris edərkən Molyerin «Xəsis» komediyasını da sinifdən xaric material kimi oxumağı təvsiyə etmək olar.

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, zəngin, təkrarolunmaz bədii irsimizlə yanaşı, dünya xalqlarının sənət incilərindən də səmərəli istifadə etmək faydalıdır. Çağdaş qloballaşma, inteqrasiya bunu tələb edir.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Gültəkin ABDULLAYEVA,
Füzuli rayonundakı Böyük Bəhmənli kənd
2 sayılı orta məktəbin müəllimi

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə etmədən müasir şagirdi yüksək intellektual səviyyəli şəxsiyyət kimi yetişdirmək mümkün deyil. Odur ki, mən də öz dərslərimdə fəal (interaktiv) təlim metodlarına üstünlük verirəm. VIII sinifdə Azərbaycan dili fənnindən "Müxtəsər və geniş cümlə" mövzusunun aşağıdakı qaydada tədris edirəm.

Mövzu: Müxtəsər və geniş cümlə.

Məqsəd: Şagirdlərə müxtəsər və geniş cümlələri öyrətmək:

- Leksik mənasını anlatmaq;
- Qrammatik xüsusiyyətlərini öyrətmək;
- Quruluşca sadə cümlə olduğunu anlatmaq;
- Adi danışq dilimizdə (məişətdə) və bədii ədəbiyyatda işlənmə mövqeyi;
- Müxtəsər və geniş cümlələrin fərqli və oxşar cəhətlərini aydınlaşdırmaq.

İş forması: Bütün siniflərlə iş, qruplarla iş.

İş üsulu: Beyin həmləsi (klaster) şəxələndirmə, müzakirə, diskussiya, Venn diaqramı.

Təchizat: 8-ci sinif üçün dərslik (müəllifləri: Q.Kazimov, F.Şahbazlı), sxemlər, iş vərəqləri, elektron vəsait, tabaşir.

Dərsin gedişi.

Motivasiya.

Sinfin təşkilindən dərhal sonra qruplar yaranır və liderlər seçilir. Hər bir qrupa ad verilir:

1-ci qrup – "Azərbaycan"

2-ci qrup – "Qarabağ"

3-cü qrup – "Vətən"

4-cü qrup – "Qələbə"

Müəllimin sualı: Nə üçün qruplarınıza belə adlar verdiniz?

1-ci qrupun cavabı:

Biz öz qrupumuzu "Azərbaycan" adlandırmışıq. Məqsədimizi Ə.Cavadın aşağıdakı şeiri ilə bildiririk:

Torpağına can demişəm,
Suyuna mərcan demişəm,
Canımı qurban demişəm
Canım, gözüm, Azərbaycan.

2-ci qrupun cavabı:

Qarabağ Azərbaycanın dilbər guşəsidir. Unutmamalıyıq ki, hər bir azərbaycanlının bir "Qarabağ dərdi" var:

Mən aşiqəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Aləm cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

3-cü qrupun cavabı:

Vətən mənə 2 gözümdən əzizdir. A.Səhhətin sözləri ilə desək:

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsə vicdan olmaz.

4-cü qrupun cavabı:

Xalqımızın "Qarabağ yarası" sağalacaq. "Qələbə" adını qrupumuza ona görə verdik ki, qələbə bizimlədir.

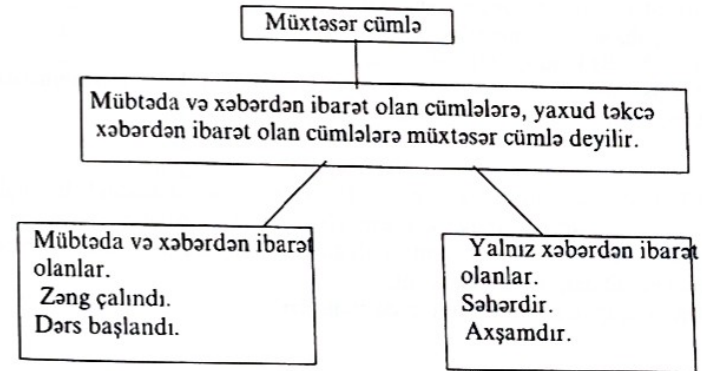
Sinif cümlə haqqında suallar verib şagirdlərin dilin ən böyük və mükəmməl vahidi olan cümləyə dair biliklərini yada salıram. Daha sonra Klaster – şəxələndirmə üsulundan istifadə edirəm. Lövhanın mərkəzində "cümlə" sözünü yazır və şagirdlərlə birlikdə cümləyə dair bilikləri yada salaraq şəxələyə ayırıram.

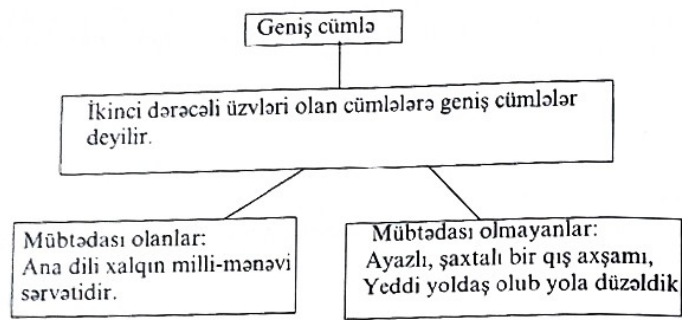
Cümlələri içərisində müxtəsər və geniş cümlə xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılmaq üçün başqa rəngdə yazılır. Yenidən sinif müraciət edirəm: Siz cümlə haqqında kifayət qədər biliyə maliksiniz. Onda deyə bilərsiniz ki (problemlə sual) cümlə haqqında doğrudanmı hər şeyi bilirsiniz?

Müxtəlif cavablar alınır. Şagirdlərin cavablarından məlum olur ki, onlar müxtəsər və geniş cümlə haqqında o qədər də geniş məlumata malik deyillər (baxmayaraq ki, müəyyən şəxslə cümlə bəhsində bu barədə məlumat verilir).

Əvvəlcə müxtəsər sözünün leksik mənasını izah edirəm. Ərəb sözüdür. Mənası qısa, yığcam deməkdir. Geniş sözünün antonimidir.

Bundan sonra kompüterdən istifadə edirəm. Vaxt məhdudiyəti aradan qaldırılır. Manitorda aşağıdakı sxemlər görünür.

II mərhələ – tədqiqat.

Şagirdlərə hər qrup üçün iş vərəqələri paylanır. Fikirləşmək üçün vaxt verilir.

I qrup.

1. Baş üzvlər əsasında formalaşan müxtəsər cümlələrdə 2-ci dərəcəli üzvlər də iştirak edə bilərmə? Fikrinizi əsaslandırın.
 2. Verilmiş cümlələrin içərisindəki geniş cümlələri qruplaşdırın.
 - 1) Zərifə çiçəkləri suladı.
 - 2) Körpə beşikdə mürgülədi.
 - 3) Şəhərin küçələri təmizlənilir.
 - 4) Məktəbin şagirdləri olimpiadanın qalibləridir.
 - 5) M. Kaşğari türkologiyanın banisidir.
 - 6) Kitab böyük müəllimdir.
- A) 1, 2, 6; B) 1, 2, 5; C) 3, 4, 5; D) 1, 5, 6; E) 4, 5, 6.
3. Geniş cümlə nəyə deyilir?

II qrup.

1. Mübtədası olmayan bir neçə müxtəsər cümlə yazın.
 2. Tərəfləri söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş müxtəsər cümlələri seçin.
 - 1) Hava qaraldı.
 - 2) Qatar yola düşdü.
 - 3) Şahinin atası təyyarə mühəndisidir.
 - 4) M. Kazımbəy rus şərqşünaslığının atasıdır.
 - 5) Qəhrəmanlar ölmürlər.
- A) 1, 2, 5; B) 1, 4, 5; C) 3, 4; D) 3, 5; E) 2, 3.
3. Geniş cümlələrdə mübtəda buraxıla bilərmə? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

III qrup.

1. Tərkib hissələri müxtəsər cümlələrdən ibarət olan 2 mürəkkəb cümlə yazın. Həmin cümlələrin qrammatik əsasını şərti işarələrlə göstərin.
2. Verilmiş cümlənin geniş cümlə olduğunu əsaslandırın və 2-ci dərəcəli üzvlərin ifadə vasitələrini müəyyən edin:
"Mədəndən qayıdan fəhlələr avtobusa mindilər".

3. "Dəfələrlə dəniz limanından geri qayıtmışdıq" cümləsinin mübtədasını bərpa edin və həmin cümlənin müxtəsər və ya geniş cümlə olduğunu göstərin. Bu cümlədə hansı sintaktik əlaqə vardır?

IV qrup.

1. Müxtəsər cümlənin tərkib hissələri arasında hansı sintaktik əlaqələr olur? Misal deyın. Əsas və əsli tərəfləri göstərin.

2. Verilmiş sxemlərə uyğun müxtəsər və ya geniş cümlələr düzəldin.

a) _____

b) _____

3. **Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların,
Çəmən olan yerdə, xalça nə lazım?
İçək saf suyundan buz bulaqların,
Lilpər olan yerdə, dolça nə lazım?**

Şeir parçasını diqqətlə oxuyun. Mübtədası buraxılmış cümlələri müəyyənləşdirib uyğun gələn sözü yerinə qoyaraq, nəsrə çevirin. Cümlənin müxtəsər və ya geniş olduğunu əsaslandırın.

III mərhələ.

Şagirdlərin cavablarını almaq səhv və ya düzgün olduğunu şagirdlərə birlikdə müzakirə edib qiymətləndirmək. (Həm şagirdlər bir-birinə, həm də müəllim şagirdlərə qiymət verir).

Ana dili və ədəbiyyat ayrı-ayrı fənlər kimi tədris edilsə də onlar bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Odur ki, ədəbi nümunələr və xalq deyimləri müxtəsər və ya geniş cümlələrdə öz əksini necə tapdığını şagirdlərlə birlikdə araşdırırıq. Nümunələr aşağıdakı kimi olur:

Bu vaxt ədəbiyyata inteqrasiya edilir.

1. Elm ağılın چراغıdır. (Atalar sözü) müxtəsər cümlə.
2. İş insanın cövhəridir. (Atalar sözü) müxtəsər cümlə.
3. Ehtiyat igidin yaraşığıdır. (Atalar sözü) müxtəsər cümlə.
4. Ağılsız köpəklər ulduza hürər (S. Vurğun. "Vaqif") geniş cümlə və s.

Bu səpkidə deyimlər istənilən qədərdir və şagirdlərin tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

IV mərhələ.

Vənn diaqramından istifadə edərək müxtəsər və ya geniş cümlələrin fərqli və oxşar cəhətlərinin müqayisə edilməsinə nail oluram. Vənn diaqramını yazı taxtasına çəkirəm. Müxtəsər və ya geniş cümlələr haqqında şagirdlərlərin öyrəndikləri müzakirə edilir, fərqli və oxşar cəhətlər üzə çıxarılır.

V mərhələ - yaradıcı təbiiqetmə.

Şagirdlərin cavablarını yekunlaşdıraraq "Vətən" mövzusunda kiçik bir inşa yazını evdə yerinə yetirməyi tapşırıram. Bu inşa yazıda bacardıqca sadə və ya müxtəsər cümlələr qurmağı və yeri gəldikcə atalar sözləri, məsələlər və başqa bədii ifadələrdən də istifadə etməyi şagirdlərə məsləhət görürəm.

Sonda şagirdləri qrup halında və fərdi şəkildə qiymətləndirirəm.

TƏDRİS MATERIALININ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Şahla MİRZƏYEVA,
Bakıdakı 30 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Təcrübə göstərir ki, təkrar uğurlu təlimin mühüm şərtlərindən biridir. O, mənimsənilən tədris materialının möhkəmləndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Materialların konsentrik prinsip əsasında verilməsi isə əvvəl keçilən mövzuların vaxtaşırı olaraq təkrarına imkan yaradır. Təbii ki, belə təkrar, sadəcə olaraq, keçilənlərin yada salınması şəklində aparılmır. Bu prinsip tələb edir ki, əvvəl öyrənilənlər bir qədər genişləndirilsin və dərinləşdirilsin. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri imkan vermir ki, hər hansı dil hadisəsinin bütün xüsusiyyətləri ilk tanışlıqda tam mənası ilə qavranılsın. Təqdim edilən anlayışların bu və ya digər tərəfləri ilk tanışlıqdan qavranılsa da, müəyyən cəhətlər dərk edilməmiş qalır. Həmin dil hadisəsinə təkrar vasitəsilə yenidən qaydıldığında, şagirdlərə daha geniş şəkildə məlumat vermək mümkün olur. Məhz bu səbəbdən də mən təkrar dərslərinin təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verirəm. Belə dərslərdə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi xüsusilə maraqlıdır.

“Leksika bəhsinin təkrarı” dərslərində interaktiv təlim metodlarından necə istifadə etdiyim barədə danışmaq istəyirəm.

Dərs yarımdayır şəkildə düzülmüş şagirdlərin təqdimatı ilə başlayır.

Sınıf dörd qrupa bölünür, hər qrupa leksika bəhsi ilə əlaqədar adlar verilir.

“Sinonimlər”:

Mən arzuyam, istəyəm,
Mən peşayəm, məsləyəm.
Mən pəriyəm, mələyəm,
Mən lazıمام, gərəyəm.

“Antonimlər”:

Mən həyatın özüyəm,
Onun düzü, tərsiyəm.
Həm acısı, şirini,
Gecəsi, gündüzüyəm.

“Omonimlər”

Mən sözümün sehriyəm,
Mən bu sehrin özüyəm.
Mən diləm, bağam, güləm,
Qolam, solam, feləm.

“Məcəzələr”:

Mən sözün şiriniyəm,
Mən bulağın gözüyəm.
Mən şairin sözüyəm,
Mən xəyalın özüyəm.

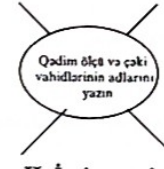
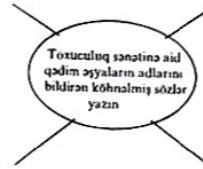
Sonra ev tapşırığının icra vəziyyəti yoxlanılır.

Köhnə dərsim “Leksik təhlil” idi. Söz və onun leksik mənası, həqiqi və məcazi mənası, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonim və s. kimi qrammatik məlumatlar leksik təhlil əsas anlayışlarıdır. Bu yolla apardığım təhlil dilimizin zənginliyi, məna çalarlığı haqqında şagirdlərdə geniş təsəvvür yaradır və onların milli ruhda tərbiyə almasına böyük təsir göstərir. Təhlil prosesində zəngin

folklor nümunələrindən istifadə etməklə şagirdlərin axtarıclıq qabiliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinə nail oluram. Onlar sinifdəki dərslərin davamı kimi, evdə də folklor nümunələri, yəni bayatı, tapmaca, atalar sözləri və s. axtarıb tapır, dilimizin zənginliyini, geniş məna çalarlarına malik olduğunu şüurlu şəkildə öyrənirlər.

Dərsin növbəti mərhələsində isə karusel üsulundan istifadə edirəm. Belə ki, dərslərdən əvvəl iri ağ kağızlarda mövzuya aid suallar yazılır. Qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız verirəm. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazırlar. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməyi ilə qruplara ötürülür. Kağızlar “karusel” kimi bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qayıdır. Mən həmin kağızları yazı lövhəsinə bərkidirəm. İşgüzar səs-küy şəraitində cavablar müzakirə edilir.

I İşçi vərəqi

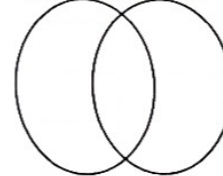

II İşçi vərəqi

III İşçi vərəqi

Çoxmənalı sözlərlə omonimlərin fərqli və oxşar cəhətləri

IV İşçi vərəqi

Sonra isə akvarium üsulundan istifadə edirəm. İki qrup daxili dairədə, digər iki qrup isə xarici dairədə əyləşir. Daxili dairədəkilər verilmiş tapşırıqları yerinə yetirir, xarici dairədəkilərdən bəziləri sinonim, omonim, antonimlərlə əlaqədar rəsmlər çəkir. Belə ki, antonimlərlə əlaqədar vərəqdə “gecə ilə gündüz”, sinonimlərlə əlaqədar vərəqdə şagirdlərdən biri eynək çəkir və altında “çəsmək” və “eynək” sözlərini yazır. Omonimlərlə əlaqədar vərəqdə isə şagirdlərdən biri aşib-daşan çay və çayın kənarında çaylaq daşlarını çəkir. Xarici dairədəki şagirdlərdən bəziləri isə daxili dairədəki

yoldaşlarının reqlamentə riayət edib-etmələrinə nəzarət edir və əllərindəki qiymət vərəqlərində qiymətləndirmə aparırlar.
Daxili dairədə əyləşən şagirdlərin işçi vərəqləri:

I İşçi vərəqi

Nümunədə omonim varmı?

Var olsun Qarabağ, acab səfadi,
Başa Xaçın axır, ayağa Qarqar.
Göyçə qar əlindən zara gəlibdir,
Muğan həsrət çəkir a yağa qar,qar. (Aşıq Ələsgər)

II İşçi vərəqi

Nümunədə həm çoxmənalı, həm də omonim olan söz varmı?

Bir alim dilindən qopdu qığılcım,
Oyandı hövlək daş qərinələr.
Deyirlər tapılıb Babək qılınçı,
Mustuluq paylayın, qarı nənələr! (Məmməd Araz)

III İşçi vərəqi

Verilmiş mətnə ümumişlək olmayan söz varmı?

Odlar yurdu, əlidimiz var əzəldən,
Bu ilqardan nə mən döndüm, nə də sən.
Ana qəlbin bir ümmandır, ay Vətən!
Vurğun kimi bir qəvvəsi var onun. (Səməd Vurğun)

Birinci sualın müzakirəsi zamanı ekranda Xan Şuşinskiyin səsinin sədələri altında Qarabağın Qarqar, Xaçın çaylarının görüntüləri verilir.
Qrupların işi aşağıdakı meyar cədvəli əsasında qiymətləndirilir:

Oruplar Meyarlar	"Sinonimlər"	"Omonimlər"	"Antonimlər"	"Məcəzalar"
İşgüzar müsahibə				
Yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmək				
Bir-birini dinləmə mədəniyyəti				
Təqdim etmə və nəticə çıxarma				
Sakitliyə əməl etmək				
Vaxtdan səmərəli istifadə etmək				

Ev tapşırığı:
- "Azərbaycan – yurdum mənim" mövzusunda məcazlarla zəngin esse yazmaq.
- Test tapşırıqlarında "Leksika" başlıqlı bölmədən müəyyən qisim tapşırıqları yerinə yetirmək.

BAŞ ÜZVLƏRDƏN BİRİNİN İŞTİRAK ETDİYİ SADƏ CÜMLƏLƏRİN TƏDRİSİ

Şövkət ASLANOVA,
Bakı şəhərindəki 285 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Dillimizin sintaktik quruluşunda baş üzvlərdən yalnız birinin iştirak etdiyi sadə cümlələr çox zəngin və rəngarəng formalarda özünü göstərir. Bu tip cümlələr danışıqda, ədəbi dilin müxtəlif üslublarında geniş miqyasda işlənir. Bunların köməyi ilə rəhbərli nitqdə incə mənalı yığcam, aydın və parlaq şəkildə ifadə etmək mümkün olur. Sintaksisin tədrisində bu mövzu şagirdlərin nitq inkişafında, xüsusilə intonasiya və rəhbərli nitq vərdişlərinin möhkəmləndirilməsində mühüm əməli əhəmiyyət kəsb edir. Baş üzvlərdən yalnız birinin iştirak etdiyi sadə cümlələr nəzəri dilçilikdə "təktərkibli cümlələr" termini ilə ifadə olunur. Belə cümlələrdə baş üzvlərdən ancaq biri (ya mübtədə, ya da xəbər) iştirak edir. O biri isə təsəvvür olunmur. Bu, təktərkibli cümlə məfhumunu ayıran başlıca əlamətdir. Cümlənin göstəricilərindən ən əsası xəbərdir. Ona görə də cümlənin xəbəre malik olması vacibdir. Mübtədanın isə cümlədə iştirakı xəbər qədər vacib deyil. Bəzi cümlə növləri mübtədasız formalaşır. Mübtədanın cümlədə iştirak etməməsindən asılı olmayaraq, onun bildirdiyi şəxs xəbərdə öz əksini tapır. Qrammatikada şəxs termini dedikdə mübtədə nəzərdə tutulur. Şəxsə görə sadə cümlənin iki növü var: 1. Şəxslə cümlə; 2. Şəxssiz cümlə. Şəxslə cümlələrin aşağıdakı növləri var:

1. Müəyyən şəxslə cümlələr;
2. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr;
3. Ümumi şəxslə cümlələr.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr, ümumi şəxslə cümlələr, şəxssiz cümlələr xəbər əsasında formalaşır, bu cümlələrdə mübtədə olmur. Dilimizdə təktərkibli cümlələrin dörd növü mövcuddur:

1. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr;
2. Ümumi şəxslə cümlələr;
3. Şəxssiz cümlələr;
4. Adlıq cümlələr.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələri tədris edərkən cümlələr və qruplarla iş aparıram. Aşağıdakı cümlələri lövhədə yazır və şagirdlərin müstəqil iş aparmalarını təşkil edirəm:

1. Anarı bələdiyyə işçisi qoyacaqlarını deyirlər.
2. Laləni iclasda təriflədilər.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür olunur. Ancaq mübtədə olmur. Şagirdlərə müstəqil iş verirəm. Onlar deyirlər, demişlər, deyəcəklər, yazırlar, görəcəklər, qəbul etdilər, qərar çıxartdılar kimi felləri xəbər vəzifəsində işlətməklə qeyri-müəyyən

şəxslı cümlələr düzəldirlər. IX sinfin dərslıyındakı 82-ci çalışmaya əsasən verilən müəyyən şəxslı cümlələri şagirdlər qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə çevirirlər.

Müəyyən şəxslı cümlələr: Onu bir nəfər çağırır. Dostum qiymətli bir saat mükafat aldı. O, ezamiyyətə göndərildi.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr: Onu çağırtdılar. Dostumu qiymətli bir saatla mükafatlandırdılar. Onu ezamiyyətə göndərdilər.

İşçi vərəqləri paylayıram. Şagirdlər cümlələrdən mübtədani atmaq və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr düzəltməklə həmin cümlələrdə mənanın necə dəyişdiyini izah edirlər:

1. Rəhbərlik onu Türkiyəyə ezamiyyətə göndərir.
2. Müstətiqlər bir azdan onu dindirəcəklər.
3. Növbəti dayanacaqda məni dost və qohumlarım qarşılayacaqlar.

Şagirdlər öz fikirlərini belə ifadə edirlər:

- a) qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədə olmur;
- b) bu cümlələrin xəbərləri ancaq üçüncü şəxsin cəmində olur;
- c) bu cümlələrin xəbərləri feli xəbər olur, yəni ya tək fellə, ya da ikinci tərəfi fel olan birləşmələrlə ifadə olunur;
- ç) bu cümlələrdə xəbərin ifadə etdiyi hərəkət qeyri-müəyyən şəxslərə aid olur.

Qeyri-müəyyən şəxslərin işlənməsinin bir sıra səbəbləri vardır:

1. Cümlənin xəbərinin ifadə etdiyi hərəkəti icra edən danışıqna məlum deyil;
2. İş icra edən şəxs və ya şəxslər danışıqna, hətta dinləyəndə də məlum ola bilər. Danışan ancaq proses haqqında məlumat vermək istəyir və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr işlədir.

Ümumi şəxslı cümlələrin mübtədasi olmur, o, müəyyən hadisələrdən çıxan nəticələri bildirir, bu cümlələrdən hər birinin xəbəri bir şəxsə görə formalaşır, çox vaxt atalar sözlərindən, zərb – məsəllərdən ibarət olur. Bu cümlələrdə insanların həyatına, məişətinə, adət-ənənəsinə aid olan mənalara ifadə edilir. Məsələn, “Palaza bürün, clinən sürün”. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbərləri birinci şəxsin tək və cəmində, ikinci şəxsin təkində, üçüncü şəxsin təkində və cəmində olur. Məsələn, “Ağ-ağ yudum, qara-qara sərdim”, “Bü günün işini sabaha qoymazlar”, “İsinmədik istisinə, kor olduq tüstüsünə”. Dərslıkdəki 87, 88, 89-cu çalışmaları cütlər və quruplarla iş aparmaqla icra etdirirəm. 90-cı çalışmaya əsasən şagirdlər mətni köçürüb, ümumi şəxslı cümlələrin altından xətt çəkirlər. Beynə həmlə metoduyla ümumi şəxslı cümlələrlə mübtədasi müəyyən şəxslı cümlələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırırlar.

Oxşar cəhətlər:

- a) hər ikisində mübtədə olmur;
- b) xəbərlərin şəxsə görə ifadə vasitələri uyğun gəlir.

Fərqli cəhətlər:

- a) mənalara görə;
- b) müəyyən şəxslı cümlələrə mübtədə artırmaq olur.

Məsələn, “Palaza yudum və sərdim” - müəyyən şəxslı cümlə, “Ağ-ağ yudum, qara-qara sərdim” - ümumi şəxslı cümlədir.

Qrammatik xüsusiyyətinə görə:

Müəyyən şəxslı cümlələrin xəbərləri şəxsə, kəmiyyətə, zamana, feli şəkillərinə görə dəyişir. Ümumi şəxslı cümlənin hər birinin xəbəri birca formada olur və dəyişmir. “Cücani payızda sayarlar”. “Hər gün cücani sayırlar”.

92-ci çalışmanı şagirdlər şifahi yerinə yetirirlər.

Şəxssiz cümlənin quruluşu və qrammatik mənası haqqında anlayış yaradılmasına qoşa cümlələrin müqayisəsi ilə başlayıram:

“Mən üşüyürəm – Məna soyuqdur”.

Şagirdlər bildirirlər ki, bu cümlələr eyni məzmunu ifadə etsələr də, birincinin həm mübtədasi, həm də xəbəri var, ikincinin isə mübtədasi yoxdur, onu heç təsəvvür etmək də mümkün deyil. Şagirdlər şəxssiz cümlə haqqında 9-cu sinif dərslıyində verilmiş məlumatla tanış olurlar. Şəxssiz cümlələrdə mübtədə olmur və xəbərdə ifadə olunan hərəkətin, halın hansı şəxsə aid olmasını da təsəvvür etmək olmur. Şəxssiz cümlələrin xəbərləri 3-cü şəxsin təkində olur, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Şəxssiz cümlələrin xəbərləri həm fellərlə, həm də başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Məsələn, “Səhərin hər yerində sakitlikdir” - ismi xəbərlı;

“Məsələyə baxıldı” - feli xəbərlı.

93-cü çalışmanı şagirdlər köçürürlər; şəxssiz cümlələrin altından xətt çəkirlər (“Səhərdir”, “axşamdır”, “Qarlı, tufanlı bir gün idi”, “Məhkəmədə böyük və maraqlı bir işə baxılır” və s.).

İşçi vərəqi-1

“İstirahət əmri verilən kimi çoxlarını yuxu tutdu” (Mir Cəlal) şəxssiz cümləsinin məzmununu, əsasən, saxlamaqla onu müəyyən şəxslı cümləyə çevirin.

İşçi vərəqi-2

“Xoruzların ilk banıdır, görünür, səhərə az qalır”. Burada 3 sadə cümlə var. Şəxssiz cümlələr hansılardır?

İşçi vərəqi-3

Verilmiş şəxssiz cümləni müəyyən şəxslı cümləyə çevir: “Aralığa sükut çökmüşdü” (Anar).

İşçi vərəqi-4

Şəxssiz cümlənin ifadə etdiyi mənanı göstər:

“Yenicə həyat səhnəsinə atılmış cavan bir mütəxəssis üçün belə bir xəbərin nə qədər fərəhli olduğunu söyləməyə ehtiyac yoxdur (M.Cəlal). 97-ci çalışmaya əsasən şəxssiz cümlələr seçilir. 98-ci çalışmada şəxssiz cümlələri müəyyən şəxslı cümlələrdən fərqləndirmək tələb olunur. Adlıq cümlənin xəbəri olmur, mübtədə əsasında formalaşır, ona görə də əşyanın, hadisənin adı çəkilməklə onun mövcudluğu haqqında məlumat

verilir. Daha çox dram əsərlərinin remarkalarında işlədilir. Söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

"Baktı.. Dənizkənarı park.. İnsan axını..."

Adlıq cümlələrdə predikativlik yoxdur, ona görə də onlara şərti olaraq cümlə deyilir.

1. Kür qırağı. Qarayazı.. Göy çəmən..

Qoşa pahlı.. Tüstülənən od-ocaq!

2. Qarabağ. Qalın meşəli bir dağ. Dağ başında qala görünür. 3. Şəhər küçəsi. axşamtərəfi, yağış havası. 4. Şuşa qalası. Xan sarayı. Vaqifin evi. Toy məclisi. oyun. İbrahim xan, yanında da adamları gəlir. Hamı qalxıb xana baş əyir.

Adlıq cümlələr bitkin cümlələrə nisbətən fikri qısa, az sözlə ifadə etməyə imkan verir. Adlıq cümlələr müxtəlif qrammatik mənələrdə olur:

a) şəxs bildirir; b) əşya bildirir; c) yer bildirir; ç) zaman bildirir.

Məsələn: "Ay işığı, bulaq başı, göy çəmən,

Bir dünyamız, bir sən özün, bir də mən". (S.Vurğun).

Təktərkipli cümlələri şagirdlərin dərk etmə mərhələsində necə anladıklarını yoxlamaq məqsədilə aşağıdakı kimi işçi vərəqləri paylayıram:

Müəyyən şəxslı cümlələr

Mübtədasız müəyyən

şəxslı cümlələr

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr

Şəxssız cümlələr

Ümumi şəxslı cümlələr

Ümumi şəxslı cümlələr

Müqayisəli təhlil metodundan istifadə etməklə şagirdlər təktərkipli cümlələrin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırır, nümunələr seçir, boş xanalara yazırlar. Mövzunun öyrənilməsini yoxlamaq məqsədilə testlərlə iş metodundan da istifadə edirəm. Mövzunu yekunlaşdırmaq məqsədilə evristik müsahibə aparıram.

1. Sintaksisdə şəxs dedikdə nə nəzərdə tutulur? (Mübtədə). 2. Müəyyən şəxslı cümlənin mübtədası nəyə əsasən bərpa olunur? (Xəbərin qəbul etdiyi şəxs şəkliçisinə əsasən). 3. Hansı cümlədə danışanı işin icraçısı deyil, işin, hadisənin özü maraqlandırır? (Qeyri-müəyyən şəxslı cümlədə). 4. Xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan bütün cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslı cümlə demək olarmı? (Olmaz). 5. Hansı cümlənin xəbəri bir formada sabitləşir, dəyişməz qalır? (Ümumi şəxslı cümlənin). 6. "Dənizdə dalğadır" cümləsi nə üçün şəxssız cümlədir? (Mübtədası olmadığı, onu bərpa etmək mümkün olmadığı və xəbəri üçüncü şəxsin təkində olduğu üçün). 7. Adlıq cümlə hansı nitqdə və harada daha çox işlədilir? (Yazılı nitqdə və dram əsərlərinin remarkalarında).

Ev tapşırığı kimi bədii əsərlərdən mövzuya aid cümlələr seçməyi və tərkibində təktərkipli cümlələrdən istifadə olunmuş kiçik həcmli inşa yazmağı tapşırıram. Qiymətləndirmə vərəqlərini paylayır, bu işdə şagirdlərin hamısının iştirak etməsinə nəzarət edirəm.

SÖZÜN MƏNA STRUKTURUNDA SEMANTİK VƏ PRAQMATİK KOMPONENTLƏRİN NİSBƏTİ

Günay ƏLİYEVƏ,

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

Sadə sözlə müqayisədə törəmə sözün özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, «o öz mənasını vasitəli şəkildə digərinə verir» (E.Kubryakova. Tipi yazıkovix znaçeniy. Semantika proizvodnoqo slova. M.,1981, səh.8). Törəmə sözün məna strukturu üçün həm gerçək ələmlə, həm də sözlər dünyası ilə əlaqə xarakterikdir. Necə deyərlər, ona "ikiqat qohumluq" xasdır (yənə orada, səh.10).

Lakin bununla belə, törəmə sözün semantikasının formalaşmasında digər iki amilin – onun format hissəsini və törəmə sözün əmələ gəlməsi zamanı kök leksik vahidin məruz qaldığı formal əməliyyatın rolunu azaltmaq olmaz. E.Kubryakovanın «hər hansı törəmə sözün semantik oxunması və izahının açarı onun zahiri morfoloji strukturudur» qeydi tamamilə düzgündür. Xatırladaq ki, hazır törəmə sözlər danışanın fəaliyyətinin nəticəsi, obyektiv reallığın hadisə və ya predmetləri arasındakı müxtəlif əlaqə növlərini möhkəmləndirən formal əməliyyatın həyata keçirilməsi prosesidir. Bu fəaliyyətin nəticələri dil vahidləri ilə qeyd edilir.

Hər hansı bir törəmə sözdə dilin dinamizmi, statikliyi əks olunur. Biz hər dəfə nitq prosesində analogiya üzrə və bizə məlum olan sözyaratma modeli ilə törəmə sözlər yaradırıq, yaxud nitqdə hazır leksik vahidlərdən istifadə edirik – demək çətindir.

Şübhəsiz, kommunikasiya prosesində «biz yaddaşımızın öz özləklərində saxladığı hazır nominasiya vahidlərinin köməyinə qaçır» (E.Kubryakova, S.Koş.Neqativnaya linqvistika i droylemi semantika. Kommunikativnie edinisı yazıka. M.,1985, səh.47), yaddaşımızdan yayınan həmin vəziyyət üçün ən dəqiq, ən münasib sözün «quyruğundan tutmağa cəhd edirik». Biz habelə yaddaşımızda qalan sözyaratma modellərindən istifadə edirik.

Lakin unutmamalıyıq ki, törəmə sözlərin yaradılması zamanı motivləşdirici vahidlərin və formal əməliyyatların seçilməsini konkret ünsiyyət situasiyası müəyyənləşdirir. Hazır lüğət formalarından, yaxud onların mənalı hissələrindən yeni adların sintezi danışana adlandırılan əşyanın bəzi əlamət və xüsusiyyətləri haqqında öz biliyini müəyyən etmək imkanı verir. Bu zaman obyektə ixtiyari deyil, idrak təcrübəsi ilə əsaslandırılmış ad vermək vacibdir. B.Normanın fikrincə, (bax: Qrammatika qovoryaşeqo. Sankt-Peterburq, 1994, səh.67) danışanın nitq sərbəstliyinin olmaması və ya əksinə, onun sözyaradıcı fəaliyyətinin

sərbəstliyi fərdi – şəxsi amil olmaqdan daha çox ictimai, sosial-linqvistik məsələdir.

Törəmə sözlərin mürəkkəb və çoxplanlı mənaları özündə xüsusi leksik mənanı -- sözdüzəldici mənanı ehtiva edir. Sözdüzəldici məna isə törəmə sözün semantikasının tərkib hissəsi olub motivləşən və motivləşdirici kökün (əsasın) mənaları arasındakı əlaqələrin tipini ifadə edir.

Törəmə sözlərin məna strukturunda leksik məna ilə bərabər sözdüzəldici mənanın da olması sadə sözlərlə müqayisədə törəmənin spesifik xarakterini, ətraf əlamə və sözlər ələminə müraciətdə aşkara çıxan ikili xasiyyətini təsdiqləyir.

Törəmə sözdə sözdüzəldici mənanın olmasını A.Abdullayev (bax: Discourse analysis and theme development. Berlin, 2003, səh.137) törəmənin təbiətinin həm qurulan (nitq), həm də yenidən yaradılmış (dil) vahid kimi ikili təbiəti ilə izah edir.

Törəmələr məna strukturuna görə, kök sözdən daha konkretir, odur ki, böyük məzmun və ekspressiv imkanlara malikdir. Dildə olan leksik vasitələr və sözdüzəltmə mexanizmləri insana onlardan fikrini ifadə edən yeni leksik vahidlər yaratmaq imkanı verir. Təsadüfi deyil ki, bir çox dillərdə, o cümlədən də ingilis dilində törəmə sözlər lüğət tərkibinin böyük hissəsini təşkil edir.

Dil sistemində törəmə vahidlərin üstünlük təşkil etməsi və nitqdə onlardan istifadə edilməsi törəmə sözlərin aşağıdakı funksiyaları ilə izah olunur:

- 1) Praqmatik;
- 2) konstruktiv (törəmələrin nitqin strukturunun dəyişdirilməsi, nitqin sintaktik quruluşunun sadələşdirilməsi məqsədi ilə yaradılması);
- 3) kompressiv;
- 4) nominativ;

Törəmə sözün praqmatik mənası mürəkkəb dil təbiətinə malikdir və ümumiyyətlə, söz praqmatik mənanın ümumi və ancaq törəmə sözün xüsusiyyətlərinə xas olan spesifik qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir. Sadə sözlər kimi, törəmə sözlərin də praqmatik mənasının təşəkkülü ondan istifadənin kontekst-situativ şəraitilə, eyni zamanda, sözdüzəltmə mexanizminin daxili faktorları ilə şərtlənir. Törəmə sözlərin praqmatik mənasının formalaşmasına yaradıcı əsasın (kökün) məna komponentləri, sözdüzəltmə formatı, bu iki elementi əlaqələndirən münasibətlərin tipləri də öz töhfəsini verə bilər.

İ.S.Uluxanov qeyd edir ki, sözdüzəltmə prosesi nəticəsində reallaşan törəmələrdə arzuolunmayan mənalar normanı aşır. Leksik mənanın praqmatik incəliklərinin nitqdə reallaşdırılması şəkilçinin semantikasına hesabına deyil, bütün törəmənin, əsas etibarilə də motivləşdirici kökün mənası ilə həyata keçirilir.

Törəmə sözün məzmununda praqmatik komponentinin aşkar olunması törədici əsasın (kökün) semantik prosesləri ilə şərtlənir.

Elə şəkilçilər də var ki, məhdud sərbəstliyə malikdir və kökdən yüksək dərəcədə asılılıq hiss edir. Bunlar affiks şəkilçilərdir. Affiks dedikdə, “öz

inkışafında abstrakt məna kəsb edən, xeyli söz sinfinə xas olan və kökə birləşərək onun mənasını dəyişən» (Karaşuk, 1977-ci il) morphem başa düşülür. Bu tərif kifayət qədər ümumi və genişdir. Buna görə də affiksin bu və ya başqa funksiyasını göstərən digər fikirlər də mövcuddur. Belə ki, sözdüzəldici affiks dedikdə əsasla (köklə) məyyən struktur – semantik əlaqələrə girən, tipik sözdüzəldici sırada möhkəmlənmiş morphem də başa düşülür (Kalilova, 1969-cu il; Piottux, 1971-ci il).

B.V.Vinoqradov sözdüzəldici affiksləri «qrammatik morphem» adlandırır. M.D. Stepanov belə hesab edir ki, affikslər leksik məna daşıyıcıları kimi çıxış edir. T.M. Belyayev isə affikslərin leksik və qrammatik mənaları haqqında danışır. Alimlərin əksəriyyəti o fikri müdafiə edir ki, affikslər həm kateqorial, həm də fərdi mənaya malik olub yeni məna çalarlarının yaradılması və təşəkkülü vasitəsidir.

Amma belə bir qəti fikir də mövcuddur ki, törəmə sözdən ayrılan affiks öz-özlüyündə heç bir leksik məna daşımır (Bartoseviç, 1972-ci il). Sözdüzəldici şəkilçinin törəmənin leksik mənasının formalaşmasındakı roluna dair bu fərqli nöqtəyi-nəzərlər Daritonçik tərəfindən 2 əsas istiqamətdə öyrənilib:

- 1) affiks şəkilçi öz-özlüyündə müstəqil məna daşımır, ancaq sözün zahiri tərəfini formalaşdırır;
- 2) affiks şəkilçi, əsasən, ancaq kökün bir leksik-qrammatik sinifdən digərinə keçirilməsində köçürücü funksiyasını yerinə yetirir və leksik baxımdan «boşdur».

Törəmələrin mənasının formalaşdırılması prosesində sözdüzəldicilərin xüsusi rolu yalnız hərəkətin daşıyıcılarını, prosesləri və vəziyyəti ifadə edən sözlərin yaradılmasından ibarətdir. Bu törəmələrin semantikasının bütün yerdə qalan xüsusiyyətləri leksik mənanın modelləşdirilməsi, yaxud fərdi dəyişikləri ilə şərtlənir.

Beləliklə, şəkilçinin çoxmənalılığı daxili kontekstdə öz mənbəyi – motivləşdirici köklə uyğunluğu hesabına ola bilməz. Çünki o dəyişilməzdir.

Zahiri kontekstə gəldikdə, törəmə söz onda öz semantik potensialını hazır derivatlar səviyyəsində reallaşdırması hesabına aşkara çıxır. Bu, S.D.Kaçnelsonun kontekstin roluna dair aşağıdakı nöqtəyi-nəzəri ilə üst-üstə düşür: çoxmənalı sözün məzmununun dəqiqləşdirilməsi üzrə kontekstin «iş» onda deyil ki, kontekst qeyri-müəyyən ilkin mənanı onu «mövqe variantı» çevirməklə dəyişdirir, iş ondadır ki, kontekst sözün (yazı sisteminin elementi kimi) əvvəlcədən ifadə etdiyi mənaları reallaşdırır.

HUMANİTAR FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİNİN ZƏRURİLİYİ

Şərabani ALLAHVERDİYEVƏ,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Özə ümumtəhsil məktəbləri bu gün pedaqoji elmlərin daha çox diqqət yetirdiyi obyektə çevrilib. Yaxıncı yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı müəyyən təcrübə qazanılıb, sevilən yeni meydanı gəlib. Ali məktəb metodikasında isə vəziyyət fərqlidir. Övəllərdə olduğu kimi, indi də ali məktəb metodikası yeniliklərin öyrənilməsi, şərhli, tətbiqi ilə bağlı longiyir. Bu gün pedaqogika dərslərləndirildik bir neçə mövzu, tələblərin müstəqil işinin təşkili ilə əlaqədar bəzi vacib istisna olunmuşla, ali məktəblərdə bir sıra fənlər üzrə təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində ardıcıl tədqiqatların aparıldığını iddia etmək mümkün deyildir. Bu, humanitar fənlərin tədrisi problemləri ilə də bağlıdır.

Ali məktəb metodikası, fikrimizcə, araşdırmalarını iki istiqamətlə qursa, faydalı olar. Birincisi, mövcud olanlarda, yəni əsasən də faydalı nə varsa, onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində iş aparılmalıdır. İkincisi, ali məktəb üçün səmərəli hesab olunan yeni texnologiyaların öyrənilməsi, zənginləşdirilməsi üzrə sistemli tədqiqatların həyata keçirilməsinə səy göstərməlidir. Birinci istiqamətlə əlaqədar yalnız bir məsələnin üzərində dayanmaq məqsədəuyğun sayılır. Bu, ali məktəbdə çox mühüm mövqeyi olan mühazirədir. Pedaqoji ədəbiyyatda mühazirə haqqında kifayət qədər ətraflı danışılmış, əhəmiyyəti vurğulanmış, zəif cəhətləri xatırladılmışdır. Amma etiraf edilməlidir ki, mühazirənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində uzun müddət iş görülməmişdir. Dərslərlərin birində oxuyuruq: "XX əsrin əvvəllərində mühazirə formasına münasibət dəyişdi. Belə bir fikir söylənirdi ki, **guyə** (seçmə mənimdir. – Ş.A.) mühazirə tələbələri "keyləşdirir", onlar başqalarının mülahizələrini passiv surətdə dinləyir, informasiyalara tənqidi münasibət bəsləmir, biliklərin müstəqil olaraq əldə edilməsinə, qavranılmasına meyil göstərmirlər. Biliklərin, şəxsi tənqidi münasibət və yoxlama olmadan, ancaq hafizə əsasında qavranılması səmərə vermir..."

Bu mülahizədə həqiqət varmı?

Suala cavab vermək üçün keçilmiş yola nəzər salmaq. Mübaligə etmədən demək olar ki, nəinki XX əsrin əvvəllərində, hətta həmin əsrin sonlarında da mühazirə ənənəvi qayda – da, daha dəqiq desək, monoloq, şəkildə həyata keçirilirdi. Əlbəttə, müəllimin şəxsi bacarığından asılı olaraq mühazirələrin formalarında fərqli cəhətlər olmuşdur. Məsələn, əyanilikdən, texniki vasitələrdən istifadə edənlər (istifadə etməyənlərdən xeyli dərəcədə az olsa da) olmuşlar. Yaxud cəlbədiçi nitqi, emosional danışığı ilə mühazirənin canlı keçməsinə, yorucu olmamasına çalışanlar da müşahidə edilmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, mühazirə prosesində öyrənmə işinə tələbələr fəal cəlb olunması, əsla qənaətbəxş olmamışdır. Elə buna görə də, 1970-ci illərdə mühazirənin problem xarakterli olmasının vacibliyi yuxarıdan hökm şəkildə gəlirdi. Lakin bu, təcrübədə heç bir dəyişiklik yaratmadı; müəllimin monoloqu yəni aparıcı mövqə tuturdu. Bu gün ali məktəb mühazirəsinin müxtəlif

formalarda təşkil ilə əlaqədar maraqlı təkliflər meydana çıxır. Onların müəyyənləşdirilməsində bir məqsəd – tələbələr öyrənmə işinə cəlb olunması, fəallığı – güdülüdür. Həmin formalardan daha geniş yayılanlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Problemlil mühazirə. Mühazirənin problem xarakterli olmasının zəruriliyi, qeyd olunduğu kimi, keçən əsrin 70-ci illərində irəli sürülmüşdür. Lakin o, təcrübəyə geniş yol tapmadı. Bu gün alimlər mühazirənin bu formasının üzərinə yenidən qayıtmışlar. Bu, təsadüfi deyildir; mühazirənin bu formasının tələblərə uyğun təşkil tələbələr fikri fəallığının güclənməsinə, müstəqil düşüncələrinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir edir. Əlbəttə, mühazirənin bu məzmununda təşkil asan deyil, bu, müəllimdən metodik hazırlıq tələb edir. Problem xarakterli mühazirəni müxtəlif şəkildə qurmaq mümkündür. Məsələn, müəllim mühazirənin lap əvvəlində problemi öz irəli sürür. Tələbələr problemə bağlı bilik və məlumatlarının hansı dərəcədə olduğunu aşkara çıxarır. Problemin həllinə tələbələr cəlb etməklə mühazirəni davam etdirir. Yaxud müəllim yardımçı suallarla problemin müəyyənləşdirilməsini tələbələrə öhdəsinə buraxır, həlli isə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir. Bir sıra hallarda isə mövzu – yeni bilik tələbələrə problem şəkildə təqdim edilir. Göstərilən bütün hallarda tələbələr passiv dinləyici olması ortadan qalxmış olur.

Mühazirə - situasiya. Bu forma, daha çox, qazanılmış biliklərin tətbiqini nəzərdə tutur. Bir az da dəqiq desək, tələbə qazanmış olduğu bilikləri yeni təlimi vəziyyətin tətbiqi etmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Bu, təbii ki, tələbənin fikri fəallığının, müstəqil düşüncəsinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Bu tip mühazirənin uğur qazanması bir sıra şərtlərdən asılıdır. Müəllim ilk növbədə nəzəri problemlərin tələbələr tərəfindən təsəvvür edilməsinə nail olur. Sonra yaradılacaq təlimi vəziyyətə (situasiyaya) uyğun misallar nümayiş etdirir. Sonrakı mərhələdə tələbələr mövcud bilik və bacarıqlarına istinad etməklə yeni təlimi vəziyyətləri (situasiyaları) həll edir. Mühazirənin davam etdiyi müddətdə prosesin yenidən təkrarı həyata keçirilir.

Mühazirə - dialoq. Mühazirə bütünlüklə müsahibə üzərində qurulur. Lakin, belə demək olarsa, yəqin çoxu müəllimin üzərinə düşür; o, suallar verir, cavabları ümumiləşdirir, bundan çıxış etməklə təlim materialının yeni cəhətlərini şərh edir. Bu prosədə tələbələr proqnoz xarakterli suallarına da biganə qalmaqla olmaz.

Əslində, mühazirənin bu formasına tam yenilik kimi baxmaq doğru deyil. Mühazirədə, necə deyərək, mövcud olandan dinləyicilərlə (tələbələrlə) suallar vasitəsilə əlaqə saxlanmışdır. Doğrudur, əvvəlki illərdə müəllimin sualları sistemli, müntəzəm olmamışdır. Hətta bu, çox hallarda öləri, təsadüfi xarakter daşmışdır. Mühazirə - dialoq isə bu təsadüfiliyi rədd edir; təlim materialının bütövlükdə mənimsənilməsinə sual-cavabla əks-əlaqənin yaradılması zəminində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İktilikdə mühazirə. Bu, iki müəllimin birgə əməkdaşlığı zəminində həyata keçirilir. Deməli, mühazirəni iki müəllim oxuyur. Bir az da dəqiqləşdirsək, mövzu dialoqi ünsiyyət prosesində şərh edilir. Mühazirənin bu formada aparılması ciddi hazırlıq işinin təşkili tələb edir. Mühazirədə əhatə olunacaq məsələlər hər iki müəllim tərəfindən ətraflı müzakirə edilir, müvafiq problem

müəyyənəşdirilir. Problemin həlli yolu və s. aydınlaşdırılır. Mühazirə mətninin çatdırılması prosesində konfliktlər yaranır. Bu konfliktlərin elmi faktlara, məntiqi mülahizələrə əsaslanmaqla həll edilməsi mühazirənin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, tələbələrin intellektual inkişafına səbəb olur. Ali məktəb metodikasının diqqət yetirməsi vacib sayılan ikinci istiqamət isə, qeyd edildiyi kimi, yeni texnologiyaların araşdırması, zənginləşdirməsi, tətbiqinin optimal yollarının müəyyənəşdirməsidir. Pedaqoji texnologiyalar sayca çox göstəriləndiyi kimi, ona ("pedaqoji texnologiya" anlayışına) verilən təriflər də çoxdur. Fikrimizcə, qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün tətbiq olunan üsul, vasitə və əməliyyatların sistemi pedaqoji texnologiya kimi dəyərləndirilməlidir.

Ali məktəbdə hansı texnologiyaların tətbiqi məqsədəuyğun sayılır?

Bu gün pedaqoji ədəbiyyatda onların sayı, qeyd edildiyi kimi, çox göstərilir. Lakin, təbii ki, zaman öz sözünü deyəcəkdir. Onlardan bir çoxu, şübhəsiz, təcrübəyə yol tapa bilməyəcək və unudulacaqdır. Bəzilərinin isə uzunömürlülüyünə şübhə etməmək olar. Tədqiqatçılar tərəfindən daha uğurlu və perspektivli hesab edilən texnologiyalardan birinə – fəal/interaktiv təlimə nəzər salaq. O, təlimin bütün məqamlarında tələbənin idrak fəallığını ön plana çəkir. Bu texnologiyamı səciyyələndirən ikinci mühüm cəhət müxtəlifönlü əməkdaşlığın (müəllim-şagird, şagird-şagird və s.) mövcud olmasını tələb etməsidir.

Pedaqoji ədəbiyyatda fəal/interaktiv təlimə məxsus onlara metod və priyomun adı çəkilir. Metod qismində **beyin həmləsi, müzakirələr, rollu oyunlar, təqdimatlar, tədqiqatın aparılması** göstərilir və onların hər birinə daxil olan priyomlar (məsələn, klaster, auksion, BİBÖ, diskussiya, çarpaz müzakirə, müzakirə xəritəsi, işgüzar oyunlar, təqdimatlar və s.) sadalanır. Təcrübə göstərir ki, bu metod və priyomların əksəriyyətindən ali məktəbdə istifadə mümkün və faydalıdır. Onların hər biri, (səviyyəyə fərqli olsa da), tələbələrin müstəqil işləmələrinə, axtarışlara qoşulmalarına, tədqiqatçı mövqeyində dayanmalarına imkan yaradır. Məhz bu, fəal/interaktiv təlimin mühüm, əsas cəhəti sayılır. Elə buna görə də, öyrənən bu təlimi yanaşmada obyekt yox, subyekt kimi qavranılır. Deməli, tələbə hazır bilikləri hafizəsinin gücü ilə qavramaqdan məhrum olur. Yeni təlimi yanaşma biliklərin müstəqil qazanılması, mənimsənilməsi və tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu yeni yanaşmanın bir üstünlüyü də ondadır ki, o, öyrənənin təfəkkürünün inkişafına, analiz, sintez, müqayisə və s. psixi əməliyyatların cilalanmasına səbəb olur.

XXI ƏSR, NÖVBƏTİ MINİLLİK: YENİ NƏSİL YETİŞİR, BİZ ONU QARŞILAMAĞA HAZIRIQMI?

Gövhər MƏMMƏDTAĞIYEVA,
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Qazax Filialının müəllimi

Mənim bu sualım hamımıza – valideynlərə, tərtibçilərə, müəllimlərədir. Ənənəvi qaydada yanaşsaq, həmin sualın cavabı aydındır: nə olub axı, həmişəki kimi, uşaqdır da, dünyaya gəlir, burada qeyri-adi nə var ki?! Bəli, belə də deyəcəyik. Məsələ burasındadır ki, biz ənənəvi illərdən birini yaşamırıq. Biz yeni yüzilliyə, yeni minilliyə qədəm qoymuşuq. Hər yeni yüzilliyin, minilliyin əvvəli isə başəriyyət tarixində yeni dövrün başlanğıcıdır. Bu yeni dövr isə onunla xarakterikdir ki, nəinki cəmiyyətdə, hətta təbiətdə belə ciddi dəyişikliklər gedir. Allahın izni ilə baş verən dəyişikliklər! Təsadüfi deyildir ki, həzrəti-Əli xəbərdarlıq edirdi: diqqətli olun, zəmanə dəyişəndə çox şey dəyişir.

Təbii ki, dəyişiklik cəmiyyətdəki müəyyən xaos, böhran, çaxnaşma nəticəsində insan əhval-ruhiyyəsində, psixikasında baş verən təbəddülatlardan ibarət olmur, həm də yeni xarakterli nəslin yetişməsində təcəssüm edir.

Tarixin hansı yüz və ya minilliyini vərəqləsək, sürprizlərin meydana gəldiyini görürük. Bunlardan biri bədi ədəbiyyatda, tarixdə rastlaşdığımız yeni insanlardır. O yeni insanlar ki, düşünce, hərəkət və məişət tərzləri ilə öz sələflərindən fərqlənə bilirlər. Məhz bu fərqliliyin nəticəsidir ki, onlar ilk növbədə yüksək istedad sahibi, dərin müşahidə qabiliyyəti olan sənət adamlarının diqqətini cəlb edir və cəmiyyətə təqdim olunurlar.

Yeni insanın qayğıya həmişə ehtiyacı olur. Çünki o, hamı tərəfindən tam anlaşılır və birmənalı qəbul edilmir.

Fikrimcə, nəzərə almaq lazımdır ki, adət etmədiyimiz, yəni yaşına görə çox irəli gedən uşaqlar dünyaya gəlirlər. Yeni yüz və minilliyin başlanğıcına uyğun uşaqlar. Bunlar ötən hər yüz və minilliyin başlanğıcında dünyaya gəlmiş uşaqlardandır, lakin onlardan bir xeyli irəli getmələri ilə fərqlənirlər. Çünki onlar ötənlərdən bəhrələnilib daha kamil doğulan nəslin nümayəndələridir. Bu uşaqlar az qala ana bətnində ikən təhsillənmiş, söz lüğətləri zəngin, hətta, bir növ, "saqqallı uşaq"lardır. Onlar doğulandan bir neçə ay sonra gördükləri hər şeylə maraqlanırlar, kompüter yaddaşlarını ehtiyat sözlərlə zənginləşdirir, işlətmədiyimiz ifadələrlə bizi heyətləndirirlər.

Bəs biz bu uşaqlardakı yeni qabiliyyətləri dəyərləndirə bilirikmi? Onlardakı təfəkkür inqilabını görüb ehtiyaclarını təmin etməyi bacarıyıqmi?

Məni düşündürən bu suallardır. Məni narahat edən odur ki, birdən həmin uşaqları özümüə oxşadıyıq. Bacarıqsızlığımızın üzündən onları öz

səviyyəmizdə saxlayar, yenə daha bir yüz il, bəlkə də min il inkişafdan qalarıq.

Beləliklə, soruşuram: XXI əsr və növbəti minillikdə yeni nəsil yetişir, biz onu qarşılamağa hazırıqmı?

Hazırlıq ilk növbədə uşaq psixologiyası barədə məlumata malik olmağı, şagird təbiətinə yaxından bələdliyi, tədris metodikasını, yeni təlim texnologiyalarını, pedaqogikanın əsaslarını bilməyi, fənni dərinədən mənimsəməyi, ədəbiyyatı və dili sevməyi, incəsənəti öyrənməyi tələb edir. Bundan sonra əsas məsələ öyrətməyi bacarmaqdır.

Eyni zamanda vacib olanı odur ki, məktəblər kompüterlərlə, elmi, tarixi, bədii kitablarla, müvafiq jurnal və qəzetlərlə təmin edilsin. Təlimin texniki vasitələri, əyani vəsaitlər əldə olunsun. Psixoloji xidmət işinin təşkilinə xüsusi fikir verilsin.

Bütün bunlar isə məktəb rəhbərlərinin yüksək intellektə sahib olmalarını tələb edir.

İş burasındadır ki, uşağın tərbiyəsinin təməli ailədə qoyulur. Çox şey isə bu təməldən asılı olur. Təəssüf ki, gənc ailələr tərbiyə işinin mahiyyətini və mexanizmini dərinədən bilmədiklərindən kortəbii fəaliyyət göstərir, nəticədə heç bir uğur qazanmırlar.

Uşaq tərbiyəsi, yeni insan yetişdirilməsi, ona sağlam həyat, dünyagörüşü aşılanması heç də asan məsələ deyil. Bu iş dərin bilik, yüksək kamillik və xüsusi qabiliyyət tələb edir. Bunlarla yanaşı, bir çox məqamda psixoloq məsləhətlərinə ehtiyac duyulur ki, o da hər an ailənin yanında olmalıdır.

Belə bir vəziyyətdə uşaq bağçalarının qayğıları xeyli artır. Yeni nəslin – yeni insanın bünövrəsinin düzgün qoyulması, onunla düzgün iş aparılması, ailədə yol verilmiş qüsurların aradan qaldırılması bağçada çalışan tərbiyəçilərdən ciddi hazırlıq və gərgin zəhmət tələb edir. Onlar tərbiyə işinin metodikasını, təlim məsələlərini mükəmməl bilməli, uşaqlardakı qabiliyyəti müxtəlif üsullarla, əyani vəsaitlərin gücü ilə üzə çıxartmalı və inkişafa istiqamətləndirməlidirlər. Bu tərbiyəçilər həm də valideynlərin yaxın məsləhətçiləri olmalıdırlar.

Ümumiyyətlə, yeni insan tərbiyəsi, yeni insanın inkişafına qayğı millət və dövlət əhəmiyyətli bir işdir ki, onunla da hamı aktiv məşğul olmalıdır.

Yeni insan cəmiyyətin tamamilə fərqli üzvüdür. Onu fərqləndirən isə fərqli düşüncə, fərqli zövq, fərqli zəhin sahibi olmasıdır. Bu cür insanların yetişmələri cəmiyyəti təzələyir, onun müasir yəndə inkişafına stimül yaradır.

Təəssüf ki, yenilik hər sahədə çətinliklə üzləşdiyi kimi, yeni insan da eyni problemi yaşamaq olmur. Lakin maneələr nə qədər çətin və çox olsa da, onun üzərindən atlanıb keçilir, yenilik dərk və qəbul edilir. Heç şübhəsiz ki, bu işdə ziyalılar mühüm rol oynayırlar.

BİR ÖMRÜN NAXIŞLARI

Yəhya KƏRİMOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Ənvər ABBASOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Dünyaya çox insan gəlir, hər kəs öz ömrünü yaşayır, hər kəs öz arzusu və istəyinin arxasınca gedir. Hər kəs öz zamanının məhz özünəməxsus övladı olur. Allahın izni ilə təkrarsız ömrünün illərini həsr edir. Özünəməxsus əməlləri ilə ömrünə naxışlar vurur. Bu naxışlar onu yaddaşlara, hafizələrə yazır, zaman keçdikcə yaşadır. İnsan ömrü o zaman əlamətdar olur ki, o öz ailəsi, cəmiyyət, dövlət qarşısında üzünə, alınacağı olsun, xeyirxah, faydalı əməlləri ilə iz qoysun. Azərbaycan təhsilinin inkişaf etdirilməsində böyük əməyi ilə tanınmış prezident təqaüdüçüsü, pedaqoji elmlər doktoru, professor, 80 yaşda tamam olan Şəmistan Abdu oğlu Mikayılov belələrindəndir.

Ömrün ilk çağları. 1929-cu il oktyabrın 20-də Abdu kişinin ailəsində sevincli bir hadisə baş verdi. Belə ki, dünyaya bir oğlan uşağı gəldi və ona Şəmistan adı verildi. Abdu kişinin ailəsində kolxozlaşma dövrünün çətinliklərindən irəli gələn problemlər yaşansa da, bu, digər övladları kimi, Şəmistanın da təhsil almasına, inkişaf etməsinə mənfi təsir göstərə bilmədi.

Orta təhsilini başa vurduqdan sonra gənc Şəmistan Marneulidə fəaliyyət göstərən Pedaqoji texnikumun sonuncu kursuna qəbul olundu. 1947-ci ildə həmin texnikumu bitirərək təhsil aldığı Fəxrəli məktəbinə sinif müəllimi təyin edildi.

Təhsilini davam etdirmək, elmi biliklərin mahiyyətinə varmaq, onu öyrənmək həvəsi Şəmistan Mikayılovu rahat buraxmırdı. O, ardıcıl mütləq edir, ümumi hazırlığın sistemli şəkildə artırılması qayğısına qalırdı.

1947-ci ildə Şəmistan Mikayılov S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) filologiya fakültəsinin məntiq-psixologiya şöbəsinə daxil olur. Çoxdan arzuladığı tələbəlik illərini daha mənalı və məzmunlu keçirir. Filoloji, fəlsəfi, psixoloji ədəbiyyat dərinədən öyrənir, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Həmid Arslan, Feyzulla Qasımlı, Mir Cəlil, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Rəsul Rüstəmov, Hadi Mirzazadə, Əlyar Qarabağlı kimi elm xadimlərindən dərs alır.

Şəmistan müəllim elmin korifeylərini bu gün də böyük hörmət və ehtiramla yad edir. Onların şəxsiyyətindən, davranışından, dünyagörüşündən qürur hissi ilə danışır. Böyük şair Hafiz Şirazinin kəlamlarını misal gətirir: "Valideynlərimin nəvazişindən çox müəllimlərimin tənqidinə minnatdaram".

Şəmistan müəllim tələbəlik illərində tədqiqatçılığa böyük həvəs göstərir, tələbə elmi cəmiyyətlərində məzmunlu məruzələrlə çıxışlar edirdi. Məhz "əla" və "yaxşı" qiymətlərlə oxumasına, elmi-tədqiqata maraq göstərməsinə görə o, müəllimlərinin hörmətini qazanmışdı. Təsədüfi deyil ki, Universitetdə ona məşhur alim professor Əli Sultanlının imzası ilə dəyərli xasiyyətnamə verilmiş, Müəllimlər İnstitutunda işləməsi tövsiyə olunmuşdur. Buna baxmayaraq, Şəmistan müəllim ailəsinin ehtiyaclarını

formalaşdırırlar. Professor Ş.Mikayılovun yaradıcılığında da bu cəhət aydın nəzərə çarpır.

“Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi” adlı ikicildlik əsərin ikinci cildi professor Ş.Mikayılovun rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanmışdır. On il sonra tədqiqatçı yenidən bu problemə qayıdır, “Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi” adlı iki cildən ibarət kitab hazırlayıb çap etdirir. Bu əsərlərdə ədəbiyyatın tədrisi ilə bağlı, demək olar ki, əksər problemlər əhatə olunur. 2008-ci ildə müəllif yenidən bu problemə müraciət edərək fundamental araşdırmaların nəticəsi olan “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası” kitabını çap etdirir. Bu əsər mərhum professor Ə.Qarabağlının əsərinin müasir zamanda əvəz edən yeganə tədqiqat işi kimi qəbul edilir.

Ş.Mikayılov öz yaradıcılığında ədəbiyyatın başqa fənlərlə əlaqəli tədrisi məsələlərinə ayrıca yer vermişdir. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin Azərbaycan dili ilə əlaqəli tədrisi” (1973) mövzusunda tədqiqat aparanda da fənlərarası əlaqələrin təlimin səmərəliliyinə imkan yaratması ideyasını qarşıya qoymuş və onun həllinə müvəffəqiyyətlə nail ola bilmişdir. İnteqrasiya müasir dövrdə də təhsil islahatının əsas prinsiplərindən biri hesab edilir. Ona bu səbəbdən alimin fənlərarası əlaqə probleminə aid olan tədqiqatı indi də öz dəyərini saxlamaqdadır.

Ş.Mikayılovun yaradıcılıq laboratoriyasında dahi Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi tədqiqatlar xüsusi yer tutur. O, bir tərəfdən, Nizami Gəncəvinin təkrar-təkrar nəzərdən keçirir, onun əsərlərini məktəbli kitabxanası üçün variantını işləyir. İkinci tərəfdən, Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının tədrisinə dair metodik işləmələr hazırlayır. Bu işləmələrdə də ədəbi-bədii materialların ideya, bədii xüsusiyyətlərinin açıqlanması üstünlük təşkil edir. Onun təlim texnologiyası bilavasitə təlim materialının filoloji xarakterindən çıxarılır. Belə yanaşma istər-istəməz ədəbi-bədii materialın elmi-nəzəri xarakterinə yaxından bələd olmağı, onun mahiyyəti və məzmununu dərinləndirilməyi tələb edir.

Ədəbiyyat təliminin əsas təşkilat forması kimi dərs Ş.Mikayılovun elmi yaradıcılığında mühüm istiqamətlərdən birini təşkil edir. 70-ci illərdən başlayaraq müxtəlif yazılarında, ayrıca kitab və kitabçalarında (“Ədəbiyyat dərslərinə verilən müasir tələblər” (1976), “Ədəbiyyat dərslərində ideya-siyasi tərbiyə” (1983) və s.) həmin məsələlər müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılır. Xüsusilə dərslin təşkili üçün mühüm tələblər müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda dərslin xüsusi məqsədə xidmət etməsi, onun ideyası, xarakteri açıqlanır. Müəllif iş texnologiyasını təkmilləşdirmək və səmərəlilişdirmək üçün faydalı təkliflər verir.

Ş.Mikayılovun yaradıcılığı üçün xarakterik cəhətlərdən biri də bilavasitə tətbiqi istiqamətdə araşdırmalar aparmaq və müəllimlərə konkret kömək göstərməkdən ibarət olmuşdur. O, bu köməyi ilk növbədə yazdığı dərsliyə metodik vəsait hazırlamaqla yerinə yetirməyə çalışmışdır. “V sinifdə ədəbiyyat dərsləri” (1981) kitabı bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Orada müəllim üçün sistemli tövsiyələr verilmişdir. Adətən, belə araşdırmalarda təlim hər dəqiqəsinə qədər planlaşdırılır, yerinə yetiriləcək işlər sistemləşdirilir, güclü ümumiləşdirmələr aparılır. Təcrübələr onu göstərir ki, Ş.Mikayılovun belə bir texnologiya ilə hazırladığı V sinif üçün “Ədəbiyyat” dərsliyinə rəhbərlik xeyli vaxt müəllimlərin istifadəsində olmuş, onların düzgün istiqamətlənməsində öz töhfəsini vermişdir.

Ş.Mikayılov ədəbiyyatdan təlim materiallarının planlaşdırılması istiqamətində də iş aparmış, onun hazırladığı tövsiyələr müəllimlər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Professor Ş.Mikayılovu bir metodist alim kimi ədəbiyyat təliminin məzmunu da düşündürmüşdür. O, 70-ci illərin sonunda V sinif üçün “Ədəbiyyat” dərsliyini hazırlamışdır. Onun hazırladığı dərslük 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər təkrar-təkrar nəşr olunmuşdur. O, eyni zamanda 80 və 90-cı illərin əvvəllərində ədəbiyyat proqramlarının hazırlanmasına rəhbərlik etmiş, həm də onun müəllifi olmuşdur. Bu proqramlar özünün məzmun və strukturuna görə əvvəlki dövrün proqramlarından fərqlənmişdir. Ş.Mikayılov bu proqramların hazırlanması və tətbiqi dövrlərində dəfələrlə onların xüsusiyyətlərini müzakirəyə təqdim edən, xarakterik cəhətləri barədə fikirləri ümumiləşdirən məqalələrlə çıxışlar etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Ş.Mikayılov ədəbiyyatın tədrisinin o dövr üçün aktual olan ədəbiyyatdan biliyin qiymətləndirilməsi, inşa yazıların aparılması, sinifdaxaric oxunun təşkili, ədəbiyyatdan təlim standartları, təlim texnologiyaları, onların mahiyyəti və məzmunu, eləcə də digər məsələləri tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Daha çox müəllimlərin mənafeyindən çıxış edərək onlar üçün konkret tövsiyələr hazırlamış, pedaqoji, metodik innovasiyaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparmışdır.

Filoloji qənaətlər. Ş.Mikayılovun ədəbiyyatın tədrisi metodikası sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin ən mühüm şərtlərindən biri onun bu elmin filoloji problemlərini dərinləndirilməsi, ədəbiyyatşünaslıq elminin incəliklərinə bələd olması ilə bağlıdır. Hər dəfə onunla görüşən müsahib bu keyfiyyəti daha çox hiss edir, çünki söhbətinin əvvəlində də, sonunda da geniş bədii təfəkkür dünyasının dərinliklərinə bələdliyini açıq-aşkar hiss etdirir. Xüsusən Şərqi böyük dühalarının yaradıcılıq dünyasını seyr etməkdən doymur. Özünəməxsus təhkiyəsilə dərin məna qatlarına gedərək xüsusi örnək olan fikirləri zamanın müstəvisinə çıxarır, ətrafındakılarla paylaşır.

Professor Ş.Mikayılovun bir metodist kimi sözünün gücü, qətiyyəti, onun filoloji bazasından, cəsarətindən irəli gəlir. Ona görə də ədəbiyyatşünas alimlərin çoxdan bəri araşdırdıqları bir sıra fikirləri özünün düşüncə tərzindən keçirərək böyük bir ustalıqla təhlil edir. Daha çox ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid anlayışların mahiyyət və məzmununda dəqiqləşmələrin aparılması qənaətinə gəlir.

Doğurdanmı bütün beşliklər müxəmməsdir? Bəlkə də bu fikirdə olanlar vardır, lakin Ş.Mikayılovun araşdırmalarında bu məsələyə birmənalı münasibət bildirilir. Yaxud, dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın aralıq mərhələsində özünə mövqə qazanmış ədəbi-bədii əsərlərin dilinə münasibətini ifadə edən Ş.Mikayılov bədii təsvir və ifadə vasitələri arasında ciddi sədd çəkən, onları ayrılıqda şərh edən tədqiqatçılarla barışmadığını bildirir. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin eyni kökdə olan anlayışlar kimi şərhini verir. Onların ayrılıqda anlaşılmadığını, başa düşülmədiyini vurğulayır və bunu təbii bir hal hesab edir.

Ş.Mikayılovun poeziya, şeir haqqında maraqlı düşüncə təzi vardır. Məlum olduğu kimi, o, əruz vəznə haqqında xüsusi tədqiqatların müəllifidir. Eyni zamanda heca vəznə haqqında kifayət qədər nüfuzlu yazıları ilə tanınır. Sərbəst vəznə haqqında onun araşdırmaları isə daha əsaslı olmaqla orijinallığına, təkrarsızlığına görə fərqlənir. Müəllifə görə, vəznin özünəməxsus abəngə malik olması, heca vəzninə xas keyfiyyətləri əxz etməsi onu daha çox milli heca vəznimizin qədimliyi ilə bağlayır.

Bu fikirlər ədəbiyyatşünaslığa dair dəyərli araşdırmaların nəticələri kimi müəllifin elmi-filoloji potensialı haqqında təsəvvür yaradır. Eyni zamanda alimin əsl nəzəriyyə ilə məşğul olan, onu təlimin məhək daşından keçirən bir tədqiqatçı olmasını göstərir.

Mikayılov bütün fəaliyyətində ədəbiyyatşünaslıq ədəbiyyatın tədrisi metodikası ilə qaynaq etmiş, onların bir-birindən ayrı olmasının mümkünsüzlüyü qənaətinə gəlmişdir. Araşdırmalarında da hər iki sahənin problemlərinə münasibət göstərilməsini ümumi fəaliyyətdəki zərurətin nəticəsi kimi yerinə yetirmişdir. 1993-cü göstərilməsinə ümumi fəaliyyətdəki zərurətin nəticəsi kimi yerinə yetirmişdir. 1993-cü ildə yazdığı "Ədəbiyyatşünaslıq problemlərinin yeni dövrü kommunisist ideologiyasından qurtula biləcəkmiz?" məqaləsində köhnəlikdən qurtulmağın çətinliyi barədə narahatlığını bildirmişdir. O, "Ədəbiyyatşünaslığın öz problemləri" (1995) məqaləsində bu elmin özünəməxsus problemlərinin olması qənaətinə gəlmişdir.

Professor Ş.Mikayılov yaradıcılığının əvvəlki dövrlərində də ədəbiyyatşünaslıq problemlərinə toxunmaqdan çəkinməmiş, onu fəaliyyətinin ümumi məntiqindən doğan bir zərurət hesab etmişdir. "Müharibə dövrü şeirimizdə ana obrazı" (1970), "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri haqqında" (1975), S.Vurgunun əsərlərində bədii təsvir və ifadə vasitələri" (1976) kimi məqalələri bu qəbildəndir.

Ş.Mikayılovun dərs vasitəsi kimi yazdığı "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" təyinatına görə ümumtəhsil məktəbinin şagirdləri üçün nəzərdə tutulsa da, bu əsər mahiyyət etibarilə sırf ədəbiyyatın nəzəri problemlərini əhatə edən ciddi tədqiqat əsəridir. Müəllifin ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı filoloji konseptual baxışlarıdır. Bu kitabın ümumi mənzərəsindən müəllifin ədəbiyyatşünaslıq və metodik baxışları tam aydınlığı ilə görünür.

Pedaqoji düşüncələr. Ömrünün böyük bir hissəsini elmi yaradıcılığa həsr edən Ş.Mikayılovun ədəbiyyatla, onun tədrisi ilə bağlı düşüncələrinin əsasını xalqına, vətəninə bağlılıq, onun övladlarına böyük qayğı təşkil edir. Bu səbəbdən də durmadan milli mənaşivətinin güzgüsü olan ədəbiyyatın təlim-tərbiyə imkanlarını araşdırır. Təkcə bununla kifayətlənmir, eyni zamanda didaktika, tərbiyə nəzəriyyəsi məsələlərinə də münasibətini bildirir.

Yaradıcılığının ilk illərində o, tərbiyə mövzusunda məqalələr yazır. "Ailədə uşaqların beynəlmiləl tərbiyəsi" (1961), "Uşaqların bədii tərbiyəsində valideynlərin rolu" (1961), "Ailədə uşağın əmək tərbiyəsi" (1962), "Ailədə uşağın estetik tərbiyəsi" (1963), "Ailədə uşağın vaxtdan istifadəsinə nəzarət" (1964), "Ailə və məktəb" (1963), "Uşaqların estetik tərbiyəsində valideynin rolu"(1964), "Valideyin uşaqlarla necə rəftar etməlidir?" (1965), "Ailədə uşaqlara necə kömək etməli" (1966) və başqa mövzularda çap etdirdiyi yazılarında tərbiyə nəzəriyyəsinin bir sıra aktual problemləri ilə yaxından məşğul olduğu aydın görünür. Həmin yazıların qayəsini tərbiyənin müxtəlif sahələri ilə bağlı düşüncələr, valideyn, uşaq münasibətləri təşkil edir. Bu araşdırmalarda tərbiyənin texnoloji mahiyyəti tədqiqat obyektinə çevrilir, uşaqların dəyərlərə sahib olması üçün mexanizmlər təklif olunur.

Sonralar bu əməllər müəllifin yaradıcılığı boyu davam edir. Tədrisən tərbiyə vasitəsi olan ədəbiyyatın mahiyyətinə hopturularaq daha konkret iş təcrübələri formasını alır.

Ş.Mikayılovu təhsilin ümumi problemləri, o cümlədən təşkili məsələləri, standartların hazırlanması narahat edir. O, islahatın ilk illərindən bu problemlərə rəhbərlik edir, onun həlli istiqamətində iş aparır. 1999-cu ildə ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn standartlarının ilk variantının hazırlanmasını təşkil edir. Özü bilavasitə ədəbiyyat standartının ilkin layihə variantını hazırlayır.

Professor Ş.Mikayılov pedaqogika tarixi üzrə də araşdırmalar aparır. Azərbaycan pedaqoji fikir antalogiyasının hazırlanması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Onun bu istiqamətdə apardığı tədqiqatın nəticələri 1989-cu ildə Moskvada

rus dilində çap edilmiş "Azərbaycan SSR pedaqoji fikir antalogiyası" kitabında verilmişdir. Onun əslən azərbaycanlı olan və orta Asiyada yağnyıb-yaradan Səid Rza Əlizadə haqqında araşdırmaları isə özünün orijinallığı baxımından diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı bu araşdırmalarında Azərbaycan, özbək, türk, tatar, arab, fars, fransız, rus, hind, urdu, ivrid, erməni dillərini bilən poliglott Səid Rza Əlizadənin geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olmasından tacik dilinin qrammatikasını yazmasında özbək və tacik dillərinə çoxlu təcrübələrindən, pedaqoji fikirlərindən bəhs edir.

Elmi təşkilat. Professor Ş.Mikayılov peşəkar tədqiqatçı olmaqla yanaşı, elm təşkilatçı kimi də tanınır. Məlum olduğu kimi, 1975-ci ildən ta bu günə qədər institutda şöbə müdiri kimi pedaqoji tədqiqatların aparılmasına rəhbərlik edir. İstər nəzəri, istərsə də praktik istiqamətlərdə olan araşdırmaların düzgün istiqamətə yönəldilməsi üçün bütün potensial imkanlarından istifadə edir.

O, 1995-2000-ci illərdə Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər Institutunun direktoru kimi aparılan elmi araşdırmalara rəhbərlik etmiş, Müstəqil Azərbaycanın inkişafının çox məsul bir dövründə bu işləri istiqamətləndirmişdir. Zaman keçmiş, həmin illərin ağrısı-acıları arxada qalmış, lakin çəkilməmiş zəhmətin nəticələri bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Elmi-pedaqoji kadrlarla iş. Aspirant və dissertantlara rəhbərlik etmək Ş.Mikayılovun yaradıcılığının mühüm istiqamətini təşkil edir. O bu vaxta qədər ədəbiyyatın tədrisi metodikası üzrə araşdırmalar aparən tədqiqatçılara rəhbərlik etmiş, onları istiqamətləndirmişdir. Artıq 24 elmlər namizətinin elmi dərəcə almasında onun bir elmi rəhbər kimi xidməti vardır. Ş.Mikayılov 20 dissertanta rəsmi opponentlik etmişdir.

Onun elmi-pedaqoji kadr hazırlığı işinin coğrafiyasına Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə, Gürcüstan ölkələri də daxildir. O, həmin ölkələrdə onlarla doktorluq və namizədlik dissertasiyasına bir opponent kimi xeyir-dua vermişdir. Bundan əlavə, Alma-Ata, Bişkek şəhərlərində birdəfəlik müdafiə şuralarının üzvü olmuşdur.

Ş.Mikayılov 1980-ci illərdə Azərbaycan Pedaqoji Universitetində, 1986-cı ildə Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər Institutunda fəaliyyət göstərən müdafiə şuralarının, 1994-1998-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında, AAK-da pedaqogika-psixologiya üzrə ekspert şurasının üzvü olmuşdur. 1998-ci ildən isə Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər Institutunda yaradılmış müdafiə şurasına rəhbərlik etmişdir.

Ş.Mikayılovun geniş elmi-pedaqoji fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. O, ayrı-ayrı vaxtlarda "Şərəf Nişanı" ordeni, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasətının Heyətinin Fəxri Fərmanı, "Qabaqcıl maarif xadimi", "Qabaqcıl təhsil işçisi" döş nişanları ilə təltif edilmiş, prezident təqatdüncə layiq görülmüşdür.

Əziz Şamistan müəllim, Siz ömrünüzün 80 illik müdrik çağında yeni təhsil quruculuğunda, pedaqoji elmin inkişaf etdirilməsində dostlarınızla, həmkarlarınızla çiyin-çiyinə addımlayırsınız. Sizə bu yolda cansağlığı, müvəffəqiyyət, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıraq.

Oqtay ABBASOV

POEZİYA

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, pedaqoji elmlər namizədi, dosent, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının şöbə redaktoru Oqtay Abbasovun 60 yaşı tamam olmuşdur. Oxucular onu istedadlı alim, publisist və şair kimi tanıyırlar.

Bu gözəl insanı əlamətdar yubiley münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona möhkəm cansağlığı və yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

AZADLIQ

Qəfəs tum,
Gülə əfv ver.
Çiçək açsın yer,
Günəş daha işıqlı.
Ay daha yaraşığı olsun.
Üzlar təbəssümlə,
Ürəklər sevinclə dolsun.
Adamlar qəfəs sözünü
Lügətlərdə axtarınsınlar,
Allah eləsin
Orada da tapmasınlar.
Azad insanlar desinlər biza.

YENİ YUVA QURULDU

Nə vaxt uçmaq istədin?
Nə vaxt qanad çıxardın?
Elə bil dünən idi,
Mən evə qayıdanda
Qabağıma qaçardın,
Üz-gözümədən öpərdin,
Sevincindən uçardın.
Günlər nə tez ötüydü,
İllər külək qanadlı.
Məhkəm olsun, a qızım,
Bir yuva da quruldu.
İndi əkiz balanla
Gəlirsən evimizə.
Təbəssümü səninki,
Gülüşləri həminiki.
Öpüşləri bal dadır.
Yalan sözmüş, a balam,
Bala adam aldadır.
İkinci həyat gəlib
Balaca evimizə.
Allahımdan razıyam,
Qurduğun yuvanı ilə
Sevinc bəxş etdin biza.

SUAL

Qədr nə deyir görən,
Qədr hara qədərdir?
Sağım-solum göz yaşı.
Altım, üstüm kədərdir.

Allahın qarğışıdır,
Yağan qəm yağışıdır.
Sevinc çəşib nəşirdir,
Baxmır bu ahlər nədir.

Gör kimlər çıxıb başa,
Etibar yox sirdaşə.
Oğulsansa, gəl yaşa,
Ürək gülmür, nədəndir?

ARZU

Allah, məni tükəndirmə,
Dostların söhbətlərindən
bezməsinlər.
Məndən yeni söz gözləyən
tələbələrəm
Dünən də bunu deyirdi,
Deyib, dodaq büzməsinlər.
Əvvəl öldür,
Ağlımı sonra al.
Nəyim var sənindir,
Ağlımdan başqa.
Onu mənə halal et,
Lap axırda onu al.
Yoxsa sorğu-sualda
Cavabım səni çəş-baş salar,
Qalarsan məəttəl.

GÜN GƏLƏR

Gün gələr
Etdiklərdən peşman olarsan.
Etmədiklərini yada salıb
Buludtək dolarsan.

Günahlarının azabını çəkərsən,
Qəm əkib, dərd biçərsən.
Əlin çatmaz heç yana,
Qalarsan keçmişə
Boylana-boylana.
Bar verməz heç nə,
Aləmi qatsan da bir-birinə.
Ürəyində iki sual göyələr:
O xoşbəxt günlər hanı?
Gərəsən bir də görərəmmi
Onu gördüyüm rəyanı?

SÖHBƏT

- Salam, göz yaşım,
Sadiq sirdaşım.
Hardan gəlirsən,
Canbir qardaşım?
- Ürəyindən.
- Bəs döyüntün hanı?
İnandıra bilməzsən məni.
- Qəhrəmə, can kimi
Çıxdım boğazından.
- Deyirsən qurtardı canın
Dünyanın azabından?
- Bağlanmışdır alim, qolum,
Ciyərindəndir yolum.
- Rəngin niyə solğun?
- Gəldim yiyəsiz xarabadan,
Sahibsiz diyardan.
- İnanmıram.
İtin zingildəmir,
Cinlərin dingildəmir,
Xaraba ətri vermirsən,
Gəldiyin yeri bilmirsən.
- Yağış kimi göydən gəldim.
Ruhun nurunda dincəldim.
Yurdumu sorma, qardaşım.
Yerdən ot kimi göyərdim.
Qəbrimi tapa bilmirəm,
Hanı nişəgah başdaşım?
Əlimdə bir dəmir əsa
Bu dünyanı dolanaram,
Suya dönüb bəxt araram.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda xalq yazıçısı Çingiz Abdullayevin və şair-tərcüməçi Səlim Babullaoglundun "525-ci qəzet" seriyasından kitablarının təqdimatı olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda yazıçı-dramaturq Cahangir Məmmədovun xatirə gecəsi keçirilmişdir.

Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrında xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin xatirəsinə həsr edilmiş "Millətin Bəxtiyarı" adlı anım mərasimi keçirilmişdir. Tədbir Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və "Dialoq Avrasiya Platforması" beynəlxalq ictimai təşkilatının Azərbaycan Milli Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda görkəmli ədəbiyyatşünas alim və elm təşkilatçısı, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilən elmi sessiya keçirilmişdir.

Bakıdakı Rusiya İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzində böyük tatar şairi Musa Cəlilin anım günü keçirilmişdir. Böyük Vətən müharibəsində qələbənin 65 illiyinə həsr olunmuş tədbir Rusiyanın Azərbaycandakı səfirliyi ilə "Tuğan tel" Respublika Tatar Mədəniyyəti Cəmiyyəti (RTMC) tərəfindən təşkil olunmuşdur. Tədbirdə cəmiyyət üzvləri faşizmlə mübarizədə qəhrəmancasına həlak olaraq Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş Musa Cəlilin həyatı və yaradıcılığı haqqında danışmışlar. Bildirilmişdir ki, M.Cəlil zindanda da yaradıcılığını davam etdirmiş, "Moabit dəftəri" poemasına görə ölümündən sonra "Lenin" mükafatına layiq görülmüşdür. Tədbirdə "Tuğan tel" RTMC-nin gənc fəalları və Bakı Slavyan Universitetinin tələbələrindən ifasında şairin şeirləri tatar, Azərbaycan və rus dillərində səsləndirilmiş, onun şeirlərinə yazılan mahnılar ifa edilmişdir. Anım günündə ictimai birliklərin, cəmiyyətlərin rəhbərləri, ictimaiyyət və mətbuat nümayəndələri iştirak etmişlər.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda Gülxani Pənahın "Mir Cəlilin elmi-nəzəri görüşləri" kitabının təqdimatı olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda ədəbiyyatşünas alim İmaməddin Zəkəyevin 70 illik yubileyinə həsr edilən gecə keçirilmişdir.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

Amerika astronomları Günəş sistemindən kənarında olan ən kiçik ikinci planet kəşf ediblər. Planetimizdən təxminən 80 işıq ili uzaqlıqda yerləşən bu planet Yer kürəsindən 4 dəfə böyükdür. Kaliforniya Universitetindən olan astronom Endryu Hovard sözügedən planeti Havay adalarındakı "Kek" teleskopunun köməyi ilə müəyyən etdiklərini və onu "HD1 56668b" adlandırdıqlarını deyib. E.Hovard indiyə qədər məlum olan və "Gliese 581" adı verilən ən kiçik "xarici planet"in dünyadan iki dəfə böyük olduğunu və onun Yer kürəsindən 20,5 işıq ili uzaqlıqda yerləşdiyini bildirib. Bununla da 1995-ci ildən indiyə qədər Günəş sistemindən kənarında tapılan planetlərin sayı 416-ya çatıb.

Dünyada mini buz dövrü başlayır. Bu iddia ilə ingiltərəli alimlər çıxış ediblər. Onlar Avropa və Şimal yarımkürəsini öz təsiri altına alan şaxtılı hava şəraitinin 20-30 il davam edəcəyini, bununla da mini buz dövrünün yaşanacağını iddia edirlər. İngiltərənin "Daily Mail" qəzetinin məlumatına görə, tanınmış alim və BMT-nin Hökumətlərarası İqlim Qurumunun (IPCC) üzvü professor Mojob Latif Sakit okean və Atlantik okeandan götürülmüş suyun hərərətini tədqiq edəndən sonra bu nəticəyə gəlib.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, narın tərkibində olan ellagitannins adlı kimyəvi element xərçəng hüceyrələrinin artmasına səbəb olan oestrojen hormonlarının çoxalmasının qarşısını alır. Alimlər bu araşdırmanın döş xərçənginə qarşı yeni dərmanlar hazırlanmasında mühüm rol oynayacağına inanırlar. Onlar hesab edirlər ki, çoxlu nar yemək bu baxımdan faydalı ola bilər. Mütəxəssislər isə dəqiq nəticə əldə etmək üçün bu kimyəvi elementlərdən nə qədər lazım olduğunu hələ öyrənmə bilməyiblər. Araşdırma Amerika Xərçəng Araşdırma Təşkilatının orqanı olan "Cancer Prevention research"da nəşr olunub.

Demək olar ki, gün ərzində hamımızın üzləşdiyi stress xərçəng yaradır. ABŞ-ın Yel Universiteti artıq bunu elmi yolla sübut edib. Araşdırmada iştirak edən professor Tian Xu stressin xərçəng şişlərinin sürətlə inkişafına şərait yaratdığını bildirib. Mütəxəssislər emosional və ya fiziki travmanın xərçəng hüceyrələrinin fəallaşmasına yol açdığını bildirirlər.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, batareyalı oyuncaqlar yaydığı radiasiya ilə insan səhhəti üçün çox zərərli dir. Hətta az voltajlı oyuncaqlar da gələcəkdə baş verəcək bəzi xəstəliklərə şərait yaradır. Mütəxəssislər uşaqların belə oyuncaqlarla oynamalarını məsləhət bilmir və valideynlərə bu istiqamətdə xəbərdarlıq edirlər. Batareyalı oyuncaqlardan yayılan radiasiyanın xüsusilə 6 yaş o qədər uşaqlar üçün zərərli olduğu vurğulanıb.

78

YENİ NƏŞRLƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor İfrat Əliyevanın "Poetik ilhamın özünəməxsusluğu" (Bakı, "Elm və təhsil" – 2010) adlı monoqrafiyası oxuculara təqdim olunmuşdur. Monoqrafiyada müasir poeziyanın görkəmli nümayəndələrindən biri, zəngin və özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə təkcə Azərbaycanda deyil, onun sərhədlərindən kənarlarda da şeirsevərlərin rəğbətini qazanmış şair, yazıçı, publisist Fikrət Qocanın yaradıcılığında bəhs olunur. Şairin əsərlərinin hərtərəfli təhlili və zəngin mənbələrin araşdırılması nəticəsində meydana gəlmiş bu əsərdən tədqiqatçılar, müəllimlər, tələbələr yararlanıla bilər.

1990-cı ilin yanvar faciəsindən bizi 20 il ayırdı. Əslində bu "ayırdı" sözü fikri dəqiq ifadə etmir. Ötən günlər həmin faciə barədə hər dəfə yenidən düşünməyin, onu götür-qoy edib lazımı nəticələr çıxarmağın zərurətini daha qabarıq göstərir. Bu işə ilk növbədə o günlərin hadisələrini ədəbiyyata gətirməyi vacib tələb kimi qarşıya qoyur. Məzahir Süleymanzadənin "Güllələnmiş qəzet" (Bakı, "Nurlan" – 2010) adlı əsərinin həm də bu zərurətdən yarandığı şübhəsizdir. Kitaba yazıçı-jurnalist M.Süleymanzadənin 1990-cı il 20 Yanvar qırğınından dərhal sonra informasiya məngənəsini yararaq iki milyon tirajla nəşr olunmuş "Səhər" qəzeti haqqında xatirələri, müsahibələri, müəllifin həmin hadisələrlə bağlı düşüncələrini əks etdirən yazıları və digər qiymətli materiallar daxil edilmişdir.

Oqtay Allahverənoğlu (Abbasov) pedaqoq-alimdir. Lakin o həm də publisist və gözəl şeirlər müəllifi kimi tanınır. Onun 2010-cu ildə Bakıda, "Məkan poliqraf"da nəşr olunmuş "Dünya da bir ürəkdir" adlı kitabında da son illərdə qələmə aldığı şeirləri toplanmışdır. Məzmunca zəngin olan bu kitabdan dünya, onun sevinci və kədəri, gələcəyə münasibət, milli-əxlaqi dəyərlərimiz və s. kimi məsələlərə həsr olunmuş şeirləri, həmçinin ilk dəfə işıq üzü görmüş qəzəllərini oxumaq mümkündür.

Aysel Əlizadənin "Ora" adlı hekayələr kitabı (Bakı, Mütərcim – 2009) işıq üzü görmüşdür. Kitab "Bank of Azerbaijan"ın dəstəyi və "525-ci qəzet" in irəli sürdüyü "525 kitab – qadın yazarlarımız" təşəbbüsü əsasında nəşr olunmuşdur. Kitaba bir-birindən maraqlı dörd hekayə daxil edilmişdir.

Bakıdakı "Şirvanşər"də Xaçmaz rayonundakı Bostançı kənd orta məktəbinin müəllimi Mehralı Quliyevin "Adının mənası nədir?" kitabı işıq üzü görmüşdür. Keçən il oxuculara təqdim olunan həmin kitabda ərəb və fars mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının izahı verilmişdir. Məndən artıq adı əhatə edən bu kitabda mənası çətin anlaşılan bir sıra söz və ifadələr də aydın şəkildə şərh edilmişdir. Bu, müəllifin sayca beşinci çap əsəridir.

79

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYILOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:
Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800. Çapa imzalanıb: 09.04.2010 Sifariş: 85

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191. Lisenziya V 236.

Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
Yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılıb,
«Avropa» nəşriyyatında nəşrə hazırlanmışdır.

«Adiloğlu» mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunaraq ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küçəsi, 202
Tel.: 498-68-25; 418-68-25; 433-00-43

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nömrənin abunə qiyməti 2 manatdır.

İNDEKS 1012

*Novruz bayramınız
mübərək!*